

ԱԼԲԵՐՏ ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐՉԻ ԱՆՎԱՆ ԵՎ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԻ ԽՈՐՀՐԴԱՊԱՇՏԱԿԱՆ ԱՐԳԵԼՔԸ 430-ԱԿԱՆ ԹԹ. ԱՍՈՐԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐԻ ՕՐՈՔ

Ստ. Մալխասյանցի այն պնդումը, թե Գրիգոր Լուսավորչի անձը 460-ական թվերից առաջ մոտ 180 տարի թաղված է եղել մթուժյան մեջ և նրա պաշտամունքն առաջ է եկել միայն V դարի վերջին, վկայում է, որ մեր կորովի հայագետը և նրան հետևողները բոլորովին ծանոթ չեն եղել դարասկզբին գոյություն ունեցած հայ եկեղեցական վավերագրերին, որոնք հիմնովին հերքում են նման կանխակալ պատկերացումները: Հակառակ Ստ. Մալխասյանցի և նրա համախոհների, պետք է նշել, որ Լուսավորչի պաշտամունքը ստեղծվել էր արդեն IV դարի ընթացքում այդ կաթողիկոսական տան իշխանության ժամանակ և իր բարձրակետին հասավ V դարի սկզբին՝ հայ նոր դպրության սկզբնավորման շրջանում, և Գրիգորն իր վսեմ կերպարանքով փայլատակեց ոչ թե 460-ական թվերին, այլ հենց V դարի առաջին քառորդում:

Հաճախապատում ճառերից յուրաքանչյուրի վերտառության մեջ Գրիգորը մեծարվում է որպես «հայր մեր լուսաւորիչ»: Սահակ Պարթևին վերագրվող «Գիր աւանդութեան» պտղի ընծայման կանոնակարգում, որ հավանորեն թարգմանված է հունարենից, հայոց դարձի ռահվիրան կոչված է «սուրբ լուսաւորիչն Հայոց Մեծն Գրիգորիոս», որ վերստին ծնեց Հայաստան աշխարհն ավազանի ծննդյամբ և մկրտությամբ լուսավորչալներին ընծայեց ի որդեգրություն երկնավոր Հորը. «Քանզի սուրբ Լուսաւորիչն Հայոց Մեծն Գրիգորիոս ծնեալ վերստին զՀայաստանեա(յ)ցս աշխարհ աւազանին ծննդեամբ, և ընծայեալ յորդեգրութիւն հօրն երկնաւորի զլուսաւորեալսն մկրտութեամբ»¹:

Եկեղեցական այս հնագույն վավերագիրն արտացոլում է IV դարի սկզբին քրիստոնեության մուտքը Հայաստան և պարունակում է քրմերի նորահավատ որդիների հարցմունքը Տրդատ թագավորին և Գրիգոր Լուսավորչին՝ իրենց կերակրվելու և ընտանիքների ապրուստը հոգալու մասին. «Քանզի ցորչափ ծառայէաք դիւաց՝ կերակրեալ լինէաք ի զոհից և ի պտղոց նոցա. իսկ այժմ ոչ են մեզ յայտ պտուղք ընծայից որով կեցցուք մեք հանդերձ ընտանեօք մերովք, և փառաւորեսցուք զկենդանին յաւիտենից զանմահն Աստուած»: Իսկ երանելի Գրիգորիոսը պատասխանում է նրանց հայրաբար. «Դուք, որդեակք իմ, զորս վերստին ծնայ սիրովն Քրիստոսի, միայն զգուշութեամբ ծառայեցէք Աստուծոյ

¹ Սրբոյն Սահակայ Գիր աւանդութեան, յաղագս կարգի սպասաւորաց սրբոյ եկեղեցոյ. - «Սովիեթ հայկական», հ. Բ, Վենետիկ, 1853, էջ 127:

կենդանույ և ճշմարտի և գյոյան ձեր դիշիք ի նա բոլորով սրտի... իսկ պտուղը ընծայից սրբութեան տաճարի Աստուծոյ նուիրեալք՝ ձեզ եղիցին օրհնութիւնք ի ժողովրդոց փոխանակ պիղծ զօհիցն այնոցիկ, որովք հաղորդեալք լինէիք դիւաց. այժմ սուրբ պատարագացն երախայրիք և այլովք ընծայեալ պտղովք՝ հրեշտակաց սրբոց հաղորդք գտանիցիք շնորհօքն Քրիստոսի...»²:

Սահակ Պարթև կաթողիկոսի հեղինակած և 426 թվականին Վաղարշապատի եկեղեցական ժողովում հաստատված Կանոնական Սահմանադրութեան մեջ («Կանոնք սրբոյն Սահակայ Հայոց հայրապետի»)՝ Հայոց առաջին քահանայապետը և լուսավորիչը քանիցս մեծարվում է այնպիսի սրբազան պատվանուններով, ինչպես՝ «երիցս երանեալն քաջ նահատակն Քրիստոսի Գրիգորիոս» (կանոն ԼԸ), «առաքեալն եւ խոստովանողն Քրիստոսի եւ հայր վերստին նորոգման բոլոր Հայաստան աշխարհիս Գրիգորիոս» (կանոն Խ), «քաջ նահատակ տէր Գրիգոր» (կանոն ԽԳ): Ի դեպ, «երիցս երանեալ» պատճենված է հունարեն τρισμάκαριος (լատ. ter beatus) մակդիրից, որ Հուլյն եկեղեցին շնորհել է քրիստոնեություն ընդունած առաջին կայսրին՝ Կոստանդիանոս Մեծին:

Ուշագրավ է, սակայն, Սահակ Պարթևի երկու երկերում Գրիգոր Լուսավորչին տրված եզակի պատիվը՝ «սուրբ լուսավորչին Հայոց Մեծն Գրիգորիոս ծնեալ վերստին զՀայաստանեացս աշխարհ աւագանին ծննդեամբ» («Գիր աւանդութեան») և «հայր վերստին նորոգման բոլոր Հայաստան աշխարհիս Գրիգորիոս» (կանոն Խ): Այստեղ Գրիգոր Լուսավորիչը կոչված է Հայաստան աշխարհն ավագանի ծննդյամբ վերստին ծնող կամ նորոգող հայր: Գրիգոր Լուսավորչի այս պատվանունը երրորդ անգամ հանդիպում է և Ագաթանգեղոսի Պատմության Առաջաբանում, որտեղ Տրդատ թագավորին հեղինակն անվանում է «աշխարհածնունդ հայրենեացն ողիի» – իմա՝ «աշխարհածնունդ հոր ողիի»՝ դարձյալ աչքի առաջ ունենալով Գրիգորիոսին՝ իբրև «Հայաստան աշխարհը ծնող հայր», որին Տրդատ թագավորը ողիի դարձավ՝ որդեգրվեց մկրտությամբ լուսավորվելով: Կնշանակի Գրիգորիոսը երեք երկերում էլ դեռ Մ դարի սկզբին մեծարվում էր իբրև «աշխարհածնունդ»՝ աշխարհ ծնող հայր: Սրանով հերքվում է նոր հայկազյան բառգրքում «աշխարհածնունդ» կամ «աշխարհածին» բառերին տրված մեկնությունը՝ «ի նմին աշխարհի ծնեալ. բնիկ. սեպհական. համաշխարհիկ. երկրցի. տեղացի»⁴, որին հետևել է նաև Ստ. Մալխասյանցն իր քառահատոր բառարանում⁵, ինչպես և հետագա

² Գիր աւանդութեան, էջ 129-130:

³ Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա., աշխատությամբ Վ. Հակոբյանի, Եր., 1964, էջ 363-421:

⁴ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. Ա., ի Վենետիկ, 1836, էջ 261:

⁵ Ստ. Մալխասեանց, Հայերէն բացատրական բառարան, հ. Ա, Եր., 1944, էջ 195՝ «աշխարհածնունդ – նոյն աշխարհում ծնված, բնիկ, տեղացի, աշխարհածին»:

որոշ հետազոտողներ⁶: Մ. Աբեղյանը Կորյունի բնագրի և զուգադիր աշխարհաբար թարգմանության ծանոթագրության մեջ «աշխարհածնունդ» բացատրել է ճիշտ հակառակ իմաստով՝ «աշխարհ ծնող՝ վերածնող», առանց որևէ մեկնաբանության⁷: Այսպես, տեսնում ենք, որ V դարի առաջին քառորդում, դեռևս նոր ստեղծվող հայ մատենագրության մեջ, Գրիգոր Լուսավորիչը ներկայանում է իր ամբողջ վսեմ կերպարանքով:

Չնայած Հայաստանը հրաշագործ բժշկությանը և վարդապետությանը լուսավորելու Գրիգոր Լուսավորչի առաքելական գործերին և հրեշտականման վարքին, ինչպես բնորոշում են վարքագիրները, քրմական տներից ելած եպիսկոպոսների մի մասը դեռևս կասկածանքով էր վերաբերվում Գրիգորին այն պատճառով, որ Կեսարիայում կրթված, ապա ձեռնադրված լինելով նրան համարում էին «հունադավան կապաղովկացի», որն այնտեղից օտար հավատի հետ օտար քարոզիչներ բերելով օտարված էր թվում հայկական միջավայրից: Մինչդեռ, հենց Գրիգոր Լուսավորչի Վարդապետության մեջ բազմաթիվ վկայություններ ենք գտնում այն մասին, որ Քրիստոսի Ավետարանը պետք է քարոզվի յուրաքանչյուր ազգի լեզվով և, հատկապես, շեշտվում է Հին ու Նոր Կտակարանները հայաբարբառ, հայերենախոս քարոզելու նպատակը:

Սուրբ Գրիգորի Վարդապետության մեջ հիմնավորվում է այն գաղափարը, որ Բաբելոնյան աշտարակի կործանումից հետո, երբ Աստված միալեզու ազգը բաժանեց յոթանասուներկու լեզուների և այդ ազգերն իրենց յոթանասուներկու նահապետներով փոռեց աշխարհով մեկ՝ բնակվելու իրենց համար որոշված սահմաններում (Ագաթ., § 579), այս պատճառով էլ Քրիստոս յոթանասուներկու առաքյալ ուղարկեց նույն թվով ազգերին քարոզելու իր Ավետարանը՝ յուրաքանչյուրին իր լեզվով (Ագաթ., § 612, 685-686): Իսկ այդ յոթանասուներկու առաքյալները այդչափ լեզուներին գիտակ էին դարձել Յերուսաղեմի վերնատանը կատարված Պենտեկոստեի հրաշքով, երբ վերևից առաքյալների վրա իջան կրակի լեզուներ, և նրանք սկսեցին խոսել տարբեր լեզուներով (Ագաթ., § 499)⁸: Հայոց ազգն էլ Աստծո սահմանադրության համաձայն (Ագաթ., § 297,321)՝ Հայկ նահապետի հետ, որ մեկն էր յոթանասուներկու նահապետներից, բնակվեց իրեն հատկացված Հայոց Լեռնաշխարհում, ուստի, նրան ևս պետք է Քրիստոսի ուսմունքը քարոզվեր իրեն տրված հայոց լեզվով. «Ինչպես Մովսես մարգարեն եբրայերեն էր օրենքն ուսուցանում իր ժողովրդին, իսկ Առաքյալների Գունդը բազում լեզուներով էր քարոզում Քրիստո-

⁶ Տե՛ս այս մասին մանրամասն Ա. Մուշեղյան, Կորյուն՝ թե Ագաթանգեղոս. - ԳԱԱ «Գիտություն» պարբերաբեր, № 5, 1996, էջ 8-12: Նույնի դոկտորական ատենախոսություն, 1996, էջ 20-23:

⁷ Կորիւն, ՎարՖ Մաշտոցի, բնագիրը, ձեռագրական այլ ընթերցվածներով, թարգմանությունը, առաջաբանով և ծանոթագրություններով ի ձեռն Մանուկ Աբեղյանի, Եր., 1941, էջ 97 և 122, ծնթ. 166:

⁸ Տե՛ս Գործի առաջագոյն, Բ, 3-4:

սի Ավետարանը, այդպես էլ սուրբ Գրիգորը եկավ հայաբարբառ և հայերենախոս դարձնելու Մովսեսի օրենքը և Քրիստոսի Ավետարանը» (հմմտ. Ագաթ., § 854):

Ուստի, Կապադովկիայից ասորի և հույն վարդապետներ բերելով, Գրիգորիոսը բնավ նպատակ չունեք նրանց լեզուներով ուսուցանել Քրիստոսի Ավետարանը – քանզի օտար հավատը օտար լեզվով չեն քարոզում, այլ «Հայոց երկրում ասորի և հելլեն դպրոցներ բացելով տարբեր գավառներից բերած մատաղ մանուկներին հաղորդակից էր անում դպրության արվեստին՝ հմուտ ուսուցիչների ձեռքի տակ. մանավանդ պղծագործ քրմերին ու նրանց որդիներին դասդաս խմբում էր հարմարավետ տեղերում և ապրուստի թոշակ նշանակում» (Ագաթ., § 840): Այդ քրմերի որդիները հիշատակված են նաև Սահակ Պարթևի «Գիր աւանդութեան» հնագույն վավերագրում, որոնցից տասներկուսը արժանացան եպիսկոպոսության աստիճանի (Ագաթ., § 845): Սրանով նա հույս ուներ ոչ միայն նրանց հեղինակությամբ ամրապնդել նոր հավատը լայն խավերի մեջ, այլ, առհասարակ, այդ լեզուների այնպիսի կատարյալ թարգմանիչներ պատրաստել, որ նրանք եկեղեցիների բեմից՝ Սուրբ Գրքի հունարեն և ասորերեն բնագրերին նայելով, միանգամից կարդային հայերեն⁹:

Սակայն, ասորի հոգևորականները, որոնց Գրիգոր Լուսավորիչն ինքն էր իր հետ բերել Սեբաստիայի կողմերից (Փոքր Հայքից), սկսեցին հետզհետե բացահայտ արհամարհանք տածել տեղաբնիկ ժողովրդի նկատմամբ: Նրանք գիր և Ավետարան ունեին, գերակա դիրք էին գրավում նորաստեղծ հայ եկեղեցիներում ու վանքերում, հատկապես Իննականյան վանքում, որ վանահայր Զենոբ Գլակի անունով կոչվեց Գլակավանք: Նրանք բարձրամիտ վերաբերմունքով նվաստացնում էին տեղի քրիստոնյա և դեռևս հեթանոս համայնքները, ինչպես և նրանց շատ թե քիչ ազդեցիկ ներկայացուցիչներին: Այդ արհամարհանքը յուրովի արտահայտվել է և Փավստոսի Հայոց պատմության մեջ. «Միայն քչերը, որոնք փոքրիշատե ծանոթ էին հունական կամ ասորի գրագիտության, մասամբ հասկանում էին այդ (կրոնը): Իսկ որոնք գրագիտության արվեստից զուրկ էին, այսինքն ժողովրդի՝ նախարարների ու շինականների խառնիճադանջ բազմությունը - եթե ուսուցիչները նստելով գիշեր-ցերեկ ամպերի նման ուսումը ինչպես հորդ անձրև նրանց վրա հոսեցնեին, նրանցից ոչ մեկը ոչ մի խոսք, ոչ կես խոսք, ոչ մի բան, ոչ մի նշույլ իրենց լսածներից չէին կարող մտքում պահել կամ հասկանալ»¹⁰:

⁹ Հետերոկլիկ ընթերցման մասին տե՛ս Գ. X. Саркисян. К предыстории армянской письменности. – Кавказ и Византия, Ер., вып. 2, 1980, с. 19-20. Ա. Մուշեղյան, «Սուրբ Գիրքի հայերեն թարգմանելու հանգամանքները և Մեսրոպ Մաշտոցի Համառոտ Աստվածաշունչը». - «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2001, № 3 (158), էջ 13-14:

¹⁰ Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն Հայոց, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Ստ. Մալխասյանցի, Եր., 1968 (այսուհետ՝ Բուզ.), Գ, ԺԳ, էջ 91:

Ամենախոնարհ հավատը քարոզող օտարալեզու կրոնավորների մեծամտությունն ու փառասիրությունը անսպասելի էր Գրիգոր քահանայապետի համար: Նա զգում էր, որ օտարների հանդեպ տաժաժ հակակրանքը հետզհետե դառնում էր և իր դեմ իր բարեմիտ գործողությունների և օտարալեզու քրիստոնյա գործիչներին վստահելու պատճառով: Եվ նորադարձ հավատացյալ հոտը չպառակտելու նպատակով՝ նա որոշեց ճգնելու անվան տակ հեռանալ Վաղարշապատի արքունիքից և մեկուսանալ սակավաբնակ վայրերում իր փոխարեն դրան (արքունի) եպիսկոպոս կարգելով Մամիկոնյանների սպարապետական տոհմին պատկանող Տարոնի և Տայքի եպիսկոպոս Աղբիոսին, ինչպես գտնում ենք բելգիացի հայագետ ժերար Գարիտի հայտնաբերած և հրատարակած հունարեն Վարքում¹¹: Սակայն, հայերեն Ագաթանգեղոսի Պատմության մեջ ձեռագրերն ու տպագիրները այստեղ, § 846-ում «Աղբիոս»-ի փոխարեն ունեն «Աղբիանոս»: Ըստ հայերեն Ագաթանգեղոսի, Գրիգորը Աղբիանոսին է թողել արքունի վերակացու. «Եւ զԱղբիանոս զայր ճշմարիտ և աստուածասէր՝ վերակացու թողոյր արքունական դրան բանակին: Եւ ինքն ընդ ժամանակս ժամանակս յանապատ լերինս ելանէր, ուր և ինքեան իւրով անձամբն իսկ օրինակ ցուցանէր»: Իրականում Աղբիանոս եպիսկոպոսը վերակացու էր նշանակվել Եփրատ գետի կողմերում (Ագաթ., §845), իսկ հետո ժառանգություն ստացավ նաև Մանավազակերտ (Մանազկերտ) ավանը և նրա շրջակա գավառակը՝ նույնպես Եփրատ գետի կողմերում¹²: Աղբիանոսը նախկինում քուրմ էր եղել, ս. Գրիգորից ձեռնադրվել էր եպիսկոպոս և, ըստ երևույթին, դարձել տեղաբնիկ հայ հոգևորականության առաջնորդը: Հունարեն Վարքը նրան բարձրացնում է առաքելական աստիճանի. «սա նախկինում քուրմ էր, բայց անցնելով ճշմարիտ հավատքի և աստվածաձանոթության կողմը, իր մեծ առաքինությամբ և համեստությամբ արժանացավ առաքելական աթոռին»¹³: Հայերեն Ագաթանգեղոսի Պատմությունը ևս Աղբիանոսին անվանում է այդ նշմարիտ և աստվածասէր (Ագաթ., § 846):

Հունարեն Վարքն օգնում է հայերեն Ագաթանգեղոսի Պատմության մեջ Աղբիանոս եպիսկոպոսի փոխարեն վերականգնել սկզբնապես եղած Մամիկոնյան տան եպիսկոպոս Աղբիոսի անունը: Գրիգորը Մամիկոնյանների սպարապետական տան եպիսկոպոս նշանակեց Աղբիոսին. «Սրանք իրենց նախարարի՝

¹¹ G. Garitte, Documents pour l'étude du livre d'Agathange, Citta del Vaticano, MCMXLVI (1946), § 172. Ագաթանգեղոսի Պատմության հունական նորահայտ խմբագրություն (այսուհետ՝ Հունարեն Վարք), քարգմանությունը հունարեն բնագրից՝ Հ. Բարթիկյանի, առաջաբան և ծանոթագրություններ՝ Ա. Տեր-Վանդյանի. - «Էջմիածին», 1966, № 10, էջ 85, Հրաչ Մ. Բարթիկյան, Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ, հ. 1, հայերեն հոդվածներ, Եր., 2002, էջ 178:

¹² Փաստոսի Բիզանդացու Պատմություն Հայոց, բնագիրը Ք. Պատկանյանի, Եր., 1987, Գ, Գ, էջ 18:

¹³ G. Garitte, Documents, § 172. Հունարեն Վարք, էջ 178. - «Էջմիածին», 1966, № 10, էջ 85:

մեծ գորավարի և սպարապետի հետ միասին միշտ թագավորի հետ էին, դրա համար էլ ս. Գրիգորը հրամայեց, որ Աղբիոսը միշտ թագավորի մոտ լինի և իր (Գրիգորի) տեղը գրավի մշտական քարոզչության և վարդապետության [ժամանակ]։ կրթություն էր ստացել և քաջածանոթ էր Աստվածաշունչ գրքերին: նա Տարոնի և Տայքի եպիսկոպոսն էր... Սուրբ Գրիգորը ամեն ինչ կատարելուց և բոլորին քրիստոնեական հավատքի մեջ ամրապնդելուց հետո, Սրբազան Աղբիոսին թողեց իրեն պատկանող վայրում տեղապահելու (ճիշտ կլինեք իր տեղը փոխանորդ կարգեց – Ա. Մ.), իսկ ինքը ամբողջ երկրով մեկ եպիսկոպոսներ էր հաստատում, շարունակ հսկում և ամրապնդում նրանց, որից հետո նա բնակվեց Դարանաղյաց գավառի Մանյա այրք կոչված քարայրում, իրեն նվիրելով ազոթքների, պաղատման և պասի»¹⁴:

Ես մի առիթով ուշադրություն եմ հրավիրել Հովհան Մամիկոնյանի հաղորդած այն տեղեկությանը, թե ինչպես 320-ական թվերին, երբ Գրիգորը հեռանալով Հայոց արքունիքից, աշխարհից մեկուսանալու նպատակով գնաց ճգնելու իր հիմնած Գլակավանքից վերև գտնվող Ավետյաց բլրի վրա, հագիվ չորս ամիս անց՝ վանքի ասորի ազդեցիկ հոգևորականներ Անտոնը և Կրոնիդեսը, որոնց Գրիգորն ինքն էր հետը բերել Կապադովկիայից, արգելեցին նրան այլևս մնալ Ավետյաց բլրի վրա՝ իբր մարդկանցից հույժ չպաշտվելու համար. «Գնա յանապատ յանմարդաբնակ տեղիս, զի մի՛ ոք փառաւորութիւն մատուցանէ քում սրբութեանդ»¹⁵ և նրան պատվավոր կերպով արտաքսեցին այդ տեղից, որ գնա հեռավոր Մանյա այրքում ճգնելու¹⁶ անհայտության մեջ, քանի որ այդպիսի մեծ սրբին վայել չէ մարդկանց աչքին երևալ:

¹⁴ G. Garitte, Documents, § 172-173. Հունարեն Վարժ, էջ 178 . - «Էջմիածին», 1966, № 10, էջ 85:

¹⁵ 1941 թվի «Պատմութիւն Տարօնոյ» հրատարակության մեջ (էջ 145) մեջբերված խոսքը բացակայում է:

¹⁶ Յովհաննու Մամիկոնեցի եպիսկոպոսի Պատմութիւն Տարօնոյ, երկրորդ տպագրութիւն, գլուխ Ա, Վեներտիկ, 1889, էջ 7: Տե՛ս Ա. Մուշեղյան, Մեսրոպ Մաշտոցը և նախամաշտոցյան հայ գիրը. - «Քրիստոնյա Հայաստան», էջմիածին, 2006, փետրվար Բ, № 4: Թովմա Մեծոփեցին ևս (1378-1446 թթ.) իր «Պատմագրության» հիշատակարանում անդրադառնում է Գրիգոր Լուսավորչի կրած հալածանքներին. «Ասա՛ ղ անմտութեան ազգիս, ասա՛ ղ թշուառութեանս, ասա՛ ղ կուրութեանս, ասա՛ ղ տխմարութեանս, ասա՛ ղ հիփութեանս, ասա՛ ղ չարութեանս. թե որքա՛ն յուսատուս խաարեցուցին ազգս հայոց, որչա՛փ աստուածաբան բերանս բերանս խցեցին, քանի՞ սինս եկեղեցոյ տապալեցին, քանի՞ քանանայապետս ի հող մահու իջուցին: ԶԱրիստակէս սրախողխող արարին, զՎրդանէս հեռահալած առնէին, զՅուսիկն ողորածեծ արարեալ ի կենաց վնարեցին, զՄեծն Ներսէս հանին յաթոռոյն, և գորան երէցն Առշակայ Չունակ անուն՝ ի տեղի նորա ձեռնադրեալ ի Գառնի քաղաքի, և յետոյ դեղակուր արարեալ մահացուցին, զՍուրբն Սահակ ի մետաղս արտախցեցին, և եղին զՍուրմակն, զՇմէլ և զԲարդիշուն, զարհայն Տրդատ՝ զբարեպաշտն և զբարեսէրն, զմեծ երախտաւորն իւրեանց՝ նենգութեամբ դաւեալ կորուսանէին, զսուրբ Գրիգոր Լուսաւորչն այնքան ձանձրացուցին, մինչեւ յանբնակ տեղիս վտարեցին. քան զքունատու սողունս վիրապին այլ դառնագոյն և դժնդակ բարս ցուցանէին սուրբ Լուսաւորչին, վասն որոյ ոչ երկարեաց ի մէջ նոցին...» (Թովմա Մեծոփեցի, Պատմագրութիւն, աշխատասիրութեամբ Լ. Խաչիկյանի, Եր., 1999, էջ 268 Ե-269):

Ըստ ժ. Գարիտի հայտնաբերած հունարեն Վարքի, սուրբ Գրիգորիոսը Դարանաղիում ճգնում էր 325 թվից ավելի վաղ, այն ժամանակ, երբ Տրդատ թագավորը հրավեր ստացավ Կոստանդին կայսրից ժամանելու Հռոմ և, գալով Դարանաղի, խնդրեց Գրիգորին միանալ իրեն¹⁷: Դարանաղիում ճգնելու այս մանրամասները բաց են թողած հայերեն Ազաթանգեղոսում և միայն հունարեն Վարքից ենք տեղեկանում, որ այս ամբողջ ժամանակ, նույնիսկ Հռոմ հյուր գնալուց առաջ, Գրիգորը ճգնելիս է եղել Դարանաղյաց գավառում: Իսկ Հռոմից վերադառնալով սուրբ Գրիգորը դարձյալ մնաց Դարանաղիում. նաև այն ժամանակ, երբ իր փոխարեն կաթողիկոս ձեռնադրեց իր ավագ որդի Արիստակեսին¹⁸, որն էլ 325 թվին մասնակցեց Նիկիո առաջին տիեզերական ժողովին և, այնտեղից վերադառնալիս՝ Դարանաղիում պետք է հանդիպած լիներ հորը: Մինչդեռ Խորենացին գրում է, թե Արիստակեսը ժողովից վերադառնալով եկավ, Վաղարշապատ քաղաքում (ոչ թե Դարանաղիում – Ա. Մ.) հանդիպեց հորն ու արքային, և Գրիգորն, ուրախությամբ ընդունելով նրանից ժողովի քսան գլուխ կանոնները, իր կողմից էլ որոշ գլուխներ ավելացրեց բերված կանոններին՝ իր վիճակի առավել զգուշության համար¹⁹, որից հետո Գրիգորը նույն լեռները դառնալով այլևս ոչ մեկի շեռևաց մինչև (իր) վախճանը. «Քայց սրբոյն Գրիգորի դարձեալ ի նոյն լեռինս՝ ոչ ումեք յետ այնր յաւելոյր երևել մինչև ցվախճանս»²⁰: Պարզ չէ, թե ո՞ր «նույն լեռները» նկատի ունի Խորենացին, երբ մինչ այդ ոչինչ չի ասել լեռներում Գրիգորի մեկուսանալու մասին և միայն հաջորդ գլխից է պարզվում, որ «ի նոյն լեռինս» խոսքով Պատմահայրը նկատի ունի Դարանաղյաց գավառի այն լեռը, որի Մանյա այրք կոչված քարայրում ճգնում էր Գրիգոր Լուսավորիչը. «զհայրն մեր Գրիգորիոս... սիրեաց զլեռինս և զամայութիւն և զհանդարտութեամբ մտաց յինքեան կեալ, որպէս զի խօսեսցի ընդ Աստուծոյ անզբաղապէս. փոխանորդ իւր թողով զորդի իւր զԱրիստակէս, ինքն կալով ի գաւառին Դարանաղեաց, ի լեռինն Մանեայ այրս»²¹: Իր տեղում փոխանորդ թողեց իր Արիստակես որդուն և ինքը մնաց Դարանաղյաց գավառի Մանիի այրում, իսկ երբ Արիստակես որդին Նիկիայի

¹⁷ G. Garitte, Documents, § 178. Հունարեն Վարք, էջ 179. - «Էջմիածին», 1966, № 10, էջ 86: «Այս կայսերական նամակն ստանալով... Տրդատ թագավորը ուրախությամբ և մեծ հաճույքով շտապեց Դարանաղի, սուրբ Գրիգորի մոտ: Մտնելով քաղաքը նա ցույց տվեց նրան ստացված նամակը: Նրան հրավիրում էին և՛ Հռոմի դեսպանները, և՛ Տրդատ թագավորը: (Գրիգորը) համոզվելով նրանց խոսքերին, թագավորի հետ նամիս ընկավ»:

¹⁸ G. Garitte, Documents, § 198. Հունարեն Վարք, էջ 180. - «Էջմիածին», 1966, № 10, էջ 87: Հայերեն Ազաթանգեղոսում Ս. Գրիգորի ավագ որդին է Վրթանեսը, իսկ կրտսերը՝ Արիստակեսը, մինչդեռ Հունարեն Վարքում (§ 196) նիշտ հակառակն է:

¹⁹ Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, աշխարհաբար թարգմանությունը Ստ. Մայիսայանցի, Եր., 1968 (այսուհետ՝ Խոր. (Մալխ.)), Բ, Գ, էջ 229:

²⁰ Մովսեսի Խորենացու Պատմություն Հայոց, աշխատությունը՝ Մ. Աբեղեան և Ա. Յարությաններ, Տիֆլիս, 1913 (այսուհետ՝ Խոր.), Բ, Գ, էջ 242:

²¹ Խոր., Բ, ԳԱ, էջ 242:

ժողովից ետ եկավ այդ ժամանակից ի վեր սուրբ Գրիգորիոսն այլևս ոչ մեկի շերևաց ու չհայտնվեց – ուրեմն 325 թվից հետո. «Այլ թէպէտ և բնակեցաւ անդ, սակայն ընդ ժամանակս ժամանակս յայտնեալ շրջէր ընդ աշխարհս, հաստատէր ի հաւատս զաշակերտեալսն: Բայց իբրև եկն նորին որդին Արիստակէս ի ժողովոյն նիկիայ՝ յայնմ հետէ ոչ ևս երևեցաւ յայտնել ումք սուրբն Գրիգորիոս»²²:

428 թվին հայ նախարարների մի մասի դժգոհությունից օգտվելով, Սասանյան արքայից արքա Վահրամ V Գուրը (Խորենացու մոտ՝ Վուամ II) գահից զրկեց հայ Արշակունի վերջին թագավոր Արտաշեսին և վերացրեց Արշակունյաց թագավորությունը Արևելյան Հայաստանում, դրա հետ արգելվեց նաև Գրիգոր Լուսավորչի կաթողիկոսական տան 128-ամյա (որոշ ընդհատումներով) ժառանգական հոգևոր իշխանությունը: Սահակ Պարթև կաթողիկոսը Արտաշես թագավորի հետ կանչվեց Տիգրան, հրապարակային քննությունից հետո թագավորը գահընկեց եղավ ու բանտարկվեց, իսկ կաթողիկոսը վտարվեց Հայ եկեղեցու աթոռից: Վաչե Արծրունու գլխավորած ապստամբների պահանջով կաթողիկոսական գահը հանձնվեց, Մովսես Խորենացու բնորոշմամբ, ոմն Արծկեացի փառամով երեց շարախոս Սուրմակին, որին մեկ տարի անց նույն նախարարները հալածեցին աթոռից²³:

430-ական թվերին, երբ Սահակ Պարթևը հեռացվել էր կաթողիկոսությունից, Պարսից արքունիքի հովանավորությամբ Հայ եկեղեցու կաթողիկոսական աթոռին հաջորդաբար տիրացան ասորի Նեստորական անօրեն եպիսկոպոսներ Բրքիշոն և Շամուելը, որոնք ճգնում էին նսեմացնել Գրիգոր Լուսավորչի հեղինակությունը Հայաստանում: Հայոց ազգային սրբին նվաստացնելու նպատակով նրանք մի թուղթ հորինեցին և դրեցին իբրև ընծայական, քարոզների մի գրքի հայերեն թարգմանության սկզբում: Գրքի վերնագիրն է «Գիրք որ կոչի Զգօն արարեալ Սրբոյն Յակոբայ երիցս երանեալ Հայրապետին Մըծբին քաղաքի՛ ըստ խնդրոյ սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսավորչին, սակս մանկանց նորոյս սիովնի»: Հիշյալ ընծայականում, որ զարմանք հարուցող խնամքով պահպանվում է հայ մատենագրության մեջ արդեն գրեթե մեկուկես հազարամյակ, Գրիգոր Լուսավորչին տրված «երիցս երանեալ» սրբազան պատվանունը վերագրված է ասորի Հակոբ Մծբնացուն²⁴, իսկ Գրիգորն՝ իբրև անգետ աշակերտացու, դիմում է երիցս երանեալ Մծբնա Հակոբ հայրապետին՝ խնդրելով իրեն հասկացնել, թե ինչ է Քրիստոսի ուսմունքը և որն է նրա հիմքը. «Բայց քեզ

²² Խոր., Բ, ՂԱ, էջ 243:

²³ Խոր., Գ, ԿԳ, էջ 347 և ԿԳ, էջ 348-349:

²⁴ Հակոբ Մծբնացու վերաբերյալ ասորերեն և հին հայերեն ձեռագիր վարժերում, ինչպես և Փավստոս Բուզանդի Պատմության մեջ, որոնց ֆունդամենտ անդրադարձել է Հ. Մեղիճյանը (Հ. Գ. Մեղիճյան, Հայ-ասորական հարաբերությունների պատմությունից (III-V դարեր), 1971, էջ 10-21), որևէ տեղ չի հիշատակվում «երիցս երանեալ» պատվանունը:

սիրելի իմ հարց և խնդիրս ողջոյն ետու բերել, վասն կարօտութեան իմոյ՝ որ է ինձ առ ի քէն հարցանել խնդրուածոց իմոց, դու յինէն մի՛ արգելցուս. վասն բազում ճառից գրգռեցին զիս խորհուրդք իմ, զի ուսուցից զքեզ, և բացցես դու ինձ զխորհուրդս խելաց իմաստութեան քոյ, ի միտ առնուլ քեզ զայս ամենայն, որ ինչ ես ի գրոց սրբոց հասու եղէ, զի պակասութիւն իմ քև լցցի. և քաղց իմ յազեալ լիցի ի վարդապետութենէ քու՛մմէ, զի պարզու ծարաւոյ իմոյ՝ զովասցի յաղբերէ վտակաց քոց...

«Բայց յառաջ քան զամենայն ինչ՝ որ կարի պիտոյ է ինձ գրեսցես, և խելամուտ արասցես զիս վասն հաւատոյ մերոյ, թէ զիա՞րդ իցէ, և ո՞ր է հիմն նորա. և ո՞րպէս շինուած շինի նա. և որպի՞սի իրոք հաստատի նա, և ո՞րպիսի գործք պիտոյ են նմա...

«Յայսմ ամենայնի եղբայր ես այսպէս հաւատացեալ եմ, աղաչեմ զքեզ, զի գրեսցես, և խելամուտ արասցես զիս՝ թէ ո՞րպիսի գործ պիտոյ է այսմ հաւատոյ մերոյ, և հանգուցես զիս»²⁵:

Այս ընդամենը երկտողանոց դիմումը, որ ընդարձակվել է Հակոբ Մծբնացուն ուղղված կեղծ հաճոյախոսութեամբ և միտումնավոր կրկնվող ինքնանվաստացման խնդրվածքներով – խնդրանք՝ իրեն խելամուտ անելու, խնդրանք՝ խնդիրքը շարգելելու մասին, որոնք ուղեկցվում են սեփական պակասամտութեան հավաստիացումներով, իմ համոզմամբ, կապված են 430-ական թվերին Հայաստանում իշխած ասորի կաթողիկոսների հետ: XIX դարի վերջին գերմանացի ասորագետ Բերտի և այլոց ջանքերով պարզվեց, որ Հակոբ Մծբնացուն ընծայված քարոզների գրքի իսկական հեղինակն է Ափրաատ կամ Ֆարհադ անունով մի պարսիկ իմաստուն (Խաքիմա Ֆարսայա), որը վախճանվել է 345 թվից հետո, իսկ Հակոբ Մծբնացին վախճանվել է 338 թվին, կյանքում ոչ մի տող չի գրել և հիշյալ պարսիկ իմաստունի քարոզներն են պարզապես վերագրվել նրան: Իսկ որ դա այդպես է, հաստատվում է նրանով, որ Հակոբ Մծբնացուն «զգօն պարսիկ» է անվանում նաև Փավստոս Բուզանդը Հայոց պատմության սկզբում. «Ձայնու ժամանակաւ խաղաց գնաց մեծ եպիսկոպոսն մծբնացոց, այր սքանչելի ծերունի, վաստակասէր ի գործս ճշմարտութեան, որում անուն Յակոբ, փոխանակ ազգան պարսիկ կոչէր, այր ընտրեալ յաստուծոյ»²⁶: «Ազգան պարսիկ» պետք է ուղղել պարզապես «զգան պարսիկ», որ նշանակում է «իմաստուն պարսիկ»²⁷:

²⁵ «Գիրք որ կոչի Զգօն...», ի Կոստանդնուպոլիս, 1824, էջ 3, 4:
²⁶ Փավստոսի Բիզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, Գ, Ժ, էջ 36:
²⁷ Սողոմոն Իմաստունին վերագրվող Հին Կտակարանի Առակաց գիրքը (հուն. παροιμιαί) Կյուրեղ Երուսաղեմացու «Կոչումն ընծայութեան» ճառում կոչված է «Զգօնութիւն», որ ըստ Երևույթին սխալամբ է (Երանելոյն Կիւրղի Երուսաղեմայ Հայրապետի Կոչումն ընծայութեան, ի Վիեննա, 1832, էջ 70): «Զգօնութիւն» պետք է կոչվեր Սողոմոնի «Իմաստութիւն» գիրքը:

Ե. Տեր-Մինասյանը, որի գրչին է պատկանում հայ և ասորական եկեղեցիների հարաբերություններին վերաբերող արժեքավոր ուսումնասիրությունը, կարծիք է հայտնում, թե «գիմողը եղել է, անշուշտ, Գրիգոր անունը կրող մի հոգևորական, բայց առաջին սխալին՝ գրվածքը Մծբինի եպիսկոպոսին վերագրելուն, անմիջապես հետևել է երկրորդը՝ Գրիգորը դարձել է Գրիգոր Լուսավորիչ, որով մոտավորապես ժամանակակից երկու նշանավոր գործիչների անունները կապվել են միմյանց հետ»²⁸: Քրիստոնեական վարդապետության հմուտ գիտակը և հայ մատենագրության խոշոր մասնագետը այս հարցում շատ մեղմ բացատրություն է տալիս – որևէ հայ գրիչ, առավել ևս՝ խմբագիր, ոմն Գրիգորի պատահական չէր շնորհի Սուրբ հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչի բարձր մակդիրները մի ընծայական Թղթի համար, որի մեջ միտումնավոր նվաստացվում է նույն այդ տիտղոսներ կրողը, քանի որ իր Թղթում գիմողը Հակոբ Մծբնացուն խնդրում է իրեն խելք սովորեցնել մեր հավատի մասին, թե ինչպիսի՞ն է և ո՞րն է նրա հիմքը – այսպիսի նվաստացուցիչ խնդիրքը նախատեսված չէ «երկու նշանավոր ժամանակակից գործիչների իրար կապելու համար»: Ոմն Գրիգորն այստեղ ներկայացված է իբրև մի անգետ աշակերտացու երիցս երանելալ Հակոբ հայրապետի համեմատ, որի անունը քաջ ծանոթ էր հայերին: Պարսիկ իմաստունն իր Քարոզները գրել է եկեղեցու ժողովի խնդրանքով, ինչպես նշված է մի քանի քարոզների վերնագրում, ուստի ակնհայտ է, որ պարսիկ Զգօնի (իմաստունի) Քարոզների գիրքը հայերեն թարգմանելուց հետո Հայոց ազգային սրբին իբրև թերուս վարկաբեկելու համար, եթե ավելին չասենք: Նեստորական բարձրաստիճան կղերի ցուցումով գրքի սկզբին կցվել է Գրիգոր Լուսավորչի անունով հերյուրված վերոհիշյալ նվաստացուցիչ Թուղթը: Այս կեղծիքն արվել է, ինչպես ասվեց, 430 – ական թվերին²⁹, երբ ասորի կղերը Հայաստանում հատուկ արշավ էր սկսել Գրիգոր Լուսավորչի պաշտամունքը վերացնելու նպատակով:

²⁸ Ե. Գ. Տեր-Մինասյան, Պատմա-բանասիրական հետազոտություններ, խմբագրությամբ Գ. Ս. Սարգսյանի, Հր. Անադյանի անվ. լեզվի ինստիտուտ, 1971, էջ 423: Նաև նույնի՝ Հայոց եկեղեցու յարաբերությունները Ասորոց եկեղեցիների հետ, էջմիածին, 1908, էջ 122-133:

²⁹ Ըստ Ե. Տեր-Մինասյանի՝ «Աֆրահատի գրքի հայերեն թարգմանությունը կատարվել է ասորերենից V դ. առաջին կեսին» (նույն տեղում): Ասորագետ Հայկ Մելիքյանը նշում է նույն աղբյուրով. «Անշուշտ, Ափրաստի ձառերի ասորերեն բնագրում նման նամակներ չկան. դրանք ավելացվել են հետագայում ինչ-որ մարդկանց կողմից Հակոբ Մծբնացու հեղինակությունը բարձրացնելու միտումով» (Հ. Մելիքյան, Հայ-ասորական հարաբերությունների պատմությունից, էջ 94): Ըստ իս, սակայն, Ափրաստի ձառերը կարող էին Հակոբ Մծբնացուն վերագրվել նրա հեղինակությունը բարձրացնելու միտումով, բայց Գր. Լուսավորչին վերագրված հիշյալ կեղծ թուղթը բացահայտ նպատակ է հետապնդել նվաստացնելու Գր. Լուսավորչին և հենց այդ ձառերի հայերեն թարգմանության ժամանակ է հորինվել ու կցվել ձառերի սկզբում, որի համար էլ առաջին ձառը սկսվում է պատասխան-նամակի ձևով. «Ճառ Ա. Վասն հաատոյ Զթուղթ հրովարտակի քոյ ընկալայ ես՝ և իբրև ընթերցայ գնա, յոյժ ուրախ եղէ. զի ածեր զխորհուրդս քո զայն քննութեամբ. և զխնդրուածս զայս՝ գոր դու յինէն խնդրեցեր, ձրի տուեալ են ինձ՝ և որք առնում, ձրի առնում. և որ ունիցի զայս, և կամիցի արգելոյ յայնմանէ՝ որ խնդրեն՝ ի նմանէ, և այլ ինչ՝ գոր նա յայլոց արգելու և

Վերևում իմ հիշատակած Գրիգոր Լուսավորչի անվան խորհրդապաշտական արգելքը, որ առաջին անգամ արժարժվում է սույն ուսումնասիրության մեջ կապված է Գր. Լուսավորչի նշխարների գյուտի հետ: Հայոց Հայսմավորքներում և V դարի պատմագրության մեջ հակասական տեղեկություններ են պահպանվել սուրբ Գրիգորի այս աշխարհից փոխվելու և նրա նշխարների հայտնվելու մասին: Ըստ Մաղաքիա Օրմանյանի, Գր. Լուսավորչը 325 թվի Նիկիո ժողովից հետո ապրել է ընդամենը երկու-երեք տարի և վախճանվել 328 թվին: Նույն տարում նրա նշխարները հայտնվել են Բասենցի Գառնիկ ճգնավորին, որն իբրև Գր. Լուսավորչի ձեռնասուն աշակերտը և հետևողն էր: Նա իր սուրբ վարդապետի նշխարները Սեպուհ լեռից փոխադրեց Թորդան գյուղը, որից հետո սուրբ Գրիգորի մոտ թաղեցին Տրդատ թագավորին՝ «մերձ եղեալ ի քնարանս սրբոյն Գրիգորի»³⁰: Մ. Օրմանյանի հղած պատումը, որ հրատարակվել է «Սոփերք հայկականք» մատենաշարում³¹, ակնհայտ հակասություն է պարունակում – 325 թվից հետո, ըստ այդ պատումի, երկու անգամ «բազում ամբ» են անցել մինչև սուրբ Գրիգորի նշխարները բերվեցին Թորդան, մինչդեռ 325 թվից ընդամենը տասնվեց տարի անց Տրդատ Մեծը թունավորվել է 56 տարի թագավորելուց հետո³² և իբր թաղվել է սուրբ Գրիգորի կողքին «մերձ եղեալ ի քնարանս»: Ուստի, այս ակնհայտ ժամանակագրական անպատեհությունը վկայակոչված պատմության մեջ կարող է լուծվել այն դեպքում, եթե «քնարան» բառը հասկանանք իր առաջին իմաստով որպես օթարան, քնելու տեղ³³ կամ ընդունել, որ «քնարան» աղավաղված է «ճգնարան» բառից, քանի որ սուրբ Գրիգորն այդ ժամանակ դեռ կենդանի էր և ճգնում էր Մանյա այրքում:

կարել, բարձից 'ի նմանէ. իսկ այն՝ որ շնորհօք ընդունի, արժան է նմա շնորհօք շնորհել ընկերի իւրում: Արդ զոր ինչ և դու ինձ հարցեր, որպէս հասու եղեն միտք իմ կարօտութեան քոյ, և գրեցի ես քեզ՝ և գայն, զոր յինէն ոչ խնդրեցեր, աղօթիմ խնդրեցից յԱստուծոյ, և արարից զքեզ խելամուտ...» («Զգօն», էջ 5):

³⁰ Մաղաքիա Արեւիկապետ Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Ա, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2001, § 96, էջ 143-144:

³¹ Սոփերք հայկականք, հ. Ժ, Վենետիկ, 1854, էջ 51-52. Պատմութիւն վարուց եւ նահատակութեանց երջանիկ հայրապետացն Արիստակիսի, Վրթանիսի, Յուսկանն, Գրիգորիսի, որդաց եւ թոռանց Սրբոյն Գրիգորի՝ «Բայց հոգետը հառազայթն մեր սուրբն Գրիգորիոս ամս բազումս կացեալ յայս Մանեայ վախճանի, անգիտաբար իմն թաղեալ 'ի հովուաց՝ իբրև գտեալ գնա ի կարգ իմն աղատաց: Իսկ զկնի բազում ամաց գտանէ գտար մարմինն նորա Գառնուկ ոմն ճգնաւոր աստուածային իմն զոգցես տուչութեամբ. և տարեալ դնէ 'ի գետն Թորդան, յիւր իսկ զքօսանաց պարտիզկանն: Զկնի ամաց ինչ ապա և սուրբն Տրդատ արեալ յանհամբուրիցն բարոյ և յանհնագանդից նշմարտութեան խարդաւանեալ խորամանկութեամբ և տուեալ նմա արբուցումն մահու. զոր տարեալ հանգուցանեն զմարմինն նորա 'ի նմին ասանի 'ի նոյն պարտիզկան, մերձ եղեալ ի քնարանս սրբոյն Գրիգորի. որ համեմատ ընդ նմա իսկ զամենեսեան արտորոշէ 'ի ճանապարհաց շարաց վերակացու երկրորդ լեալ լուսաւորութեան մերոյ»:

³² Խոր., Բ, ՂԲ, էջ 250:

³³ Նոր հայկազեան բառգիրք, հ. Բ, էջ 1008:

Նախ, շատ բացահայտ փաստերի հետ, որոնց կանդորադառնամ ստորև, Օրմանյանի այս ենթադրությունն դեմ է խոսում հորենացու այն անուղղակի վկայությունը, թե ս. Գրիգոր հայրապետին վիճակված Բարթողոմեոս առաքյալի խաչը, Գրիգորի վախճանվելուց որոշ ժամանակ անց դրվեց Հայոց Տրդատ արքայի գերեզմանին³⁴: Նշանակում է, Տրդատ թագավորի հուղարկավորության ժամանակ և դրանից հետո էլ սուրբ Գրիգորի նշխարները դեռ չէին գտնվել, այլապես առաքելական խաչը, որից նա անբաժան էր և շրջեցնում էր իր հետ օր կենդանության, կգետեղվեր ոչ թե Տրդատի, այլ Գր. Լուսավորչի շիրմին: Այնուհետև, ըստ Հայսմավուրքի և շատ այլ հեղինակների, Գառնիկ ճգնավորի տեսիլքը և Լուսավորչի նշխարների գյուտը տեղի է ունեցել բյուզանդական Զենոն կայսեր օրոք (474-491): 325 թվին, երբ ս. Գրիգորի որդի Արիստակեսը վերադարձավ Նիկիո ժողովից՝ «բերեալ ընդ իւր զսահման հաւատոյն, զոր տեսեալ սրբոյն Գրիգորի ընկալաւ: Եւ այնուհետեւ ոչ երեւեցաւ մարդկան, այլ շրջէր մեծաւ ճգնութեամբ ի լերինս անտես յամենեցունց. եւ ի Դարանաղեաց լերինն կացեալ ամս բազումս ի փորուած գիոյ միոյ, զբազում ամս նոյնպէս եւ ի Մանեայ յայրին ի նմին լերինն. ուր եղեւ վերափոխումն նորա յաշխարհէս առ Քրիստոս անգիտելի ի մարդկանէ: Այլ յետ ժամանակի հովուաց ոմանց գտեալ զմարմինն՝ թաղեցին ի նմին տեղուոջ, ոչ գիտելով թէ ով ոք իցէ: Եւ եկաց անգիտելի մարմինն նորա ըստ թաղելոյ հովուացն մինչեւ ի ժամանակս Զենոնի կայսեր Յունաց:

«Իսկ յաւուրսն յայնոսիկ յայտնեցաւ ճգնաւորի միոջ ի տեսլեանն, որում անուն էր Գառնիկ, որ բնակեալ էր ի Բասեան գաւառի ի վերայ գեղջին Կթնոյ, եւ ասաց եթէ եկեալ հանցես զիս աստի եւ տարեալ թաղեսցես ի Թորդան: Եւ նա եկեալ եհան եւ եբեր ի Թորդան. եւ եղին յեկեղեցին մեծաւ պատուով: Զոր լուեալ կայսերն Յունաց՝ առաքեաց եւ տարաւ զնշխարսն ի Կոստանդնուպոլիս, մասն ինչ թողեալ ի տեղուոջն, եւ պատուով եղ ընդ այլ բազմութեան սրբոցն, որ ժողովեալ են անդ:

«Իսկ զԳիւտ նշխարացն, որ եղեւ, եւ զմահ սրբոյն Գրիգորի տօնէ եկեղեցի ի նոյեմբերի ԺԸ. եւ ի Ժ. Տրէ ամսոյ ի փառս Քրիստոսի»³⁵:

հորենացու հաշվարկով, սուրբ Գրիգորի քահանայանալու սկզբից՝ Տրդատի թագավորության տասնյոթերորդ տարուց մինչև նրա աներևութանալը թագավորության քառասունվեցերորդ տարում, երբ այլևս ոչ մեկի չերևաց, ստաց-

³⁴ Պատասխանի Թղթոյն Սահակայ [Արծրունայ] – Սրբոյ հօրն մերոյ Մովսիսի հորենացոյ Մատենագրութիւնմ, Վենետիկ, 1865, էջ 295. «...յետոյ սուրբ հայրապետն Գրիգորիոս զխաչն առաքելական ընդ իւր շրջեցուցանէր, մինչև 'ի թողուլ նորա զաշխարհս: Իսկ յետ ժամանակի եղաւ 'ի վերայ գերեզմանին Տրդատայ արքային Հայոց»:

³⁵ Ն. Ակիբեան, Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ (մահուան 1700 ամեակի առիթով), արտատպութիւն Մխիթար Տօնագիրքէ. «Գիւտ նշխարաց Ս. Գրիգորի», Վիեննա, 1950, Մխիթարեան տպարան, էջ 16-17:

վում է երեսուն տարի³⁶, այսինքն՝ 302 թվին Կեսարիայում ձեռնադրվելուց հետո մինչև 332 թիվը: Որից հետո. «Սուրբ Գրիգորը Մանյա այրքում երկար տարիներ («ամս բազումս», ոչ թե 2-3 տարի – Ա. Մ.) աներևույթ ապրելուց հետո մահվամբ փոխադրվում է հրեշտակների կարգը: Հովիվները նրան վախճանված գտնելով, նույն տեղում էլ թաղում են, առանց գիտենալու, թե ո՞վ է նա»³⁷: Նշանակում է, 325 թվից հետո Գրիգորն ապրել է ոչ թե երեք տարի, – քանի որ այդ ժամանակ դեռ դուրս էր գալիս շրջելու, – այլ աներևութանալուց հետո ապրել է երկար տարիներ և վախճանվել՝ «հասեալ ի ծերութիւն պարարտութեան հոգևորի զմեզ ժողովեաց ի փառս և ի գովեստ Աստուծոյ»³⁸, – ուրեմն, 332 թվից հետո երկար տարիներ: Բայց սա դեռ բոլորը չէ – մինչև ս. Գրիգորի նշխարների հայտնվելը դեռ շատ հեռու է, քանի որ Պատմահայրն այստեղ հայտնում է մի տեղեկություն, որ չափազանց կարևոր է քրիստոնեական վաղ ավանդակարգի տեսակետից: Նա գրում է. «Եվ այսպես (ս. Գրիգորի մարմինը) երկար տարիներ ծածուկ մնաց, կարծես ինչ-որ աստվածային տնօրինությունամբ, ինչպես հնում Մովսեսինը, որպեսզի դեռահավատ բարբարոս ազգերից չպաշտվի: Իսկ երբ մեր կողմերում հավատն արմատացավ ու հաստատվեց, շատ ժամանակ անցնելուց հետո հայտնվեց Գառնիկ անունով մի ճգնավորի, և ապա սուրբ Գրիգորի նշխարները բերվեցին և թաղվեցին Թորդան գյուղում»³⁹ – «Եւ ծածկեալ ամս բազումս աստուածային իմն գոգցես տեսչութեամբ, իբրև զՄովսէսն զայն ի հնումն, զի մի՛ ի պաշտօն ի դեռահաւատ բարբարոսացս առցի ազգաց: Իսկ յորժամ սերտեալ հիմնեցան հաւատք կողմանս այսոցիկ՝ զկնի յետ բազում ժամանակաց յայտնեցաւ ճգնաւորի ումմն Գառնիկ անուն կոչեցելոյ, և բերեալ եղաւ ի գեօղն Թորդան նշխարք սրբոյն Գրիգորի»⁴⁰: Զարմանալի է, որ Փավստոս Բուզանդը տեղյակ չէ այս փաստին և Վրթանես ու Հուսիկ քահանայապետների հուղարկավորությունը նկարագրելիս, նրանցից յուրաքանչյուրի մասին հայտնում է, թե տարան Դարանաղյաց գավառի Թորդան գյուղը և թաղեցին սուրբ Գրիգորի մոտ, այն դեպքում, երբ նրանց թաղման ժամանակ Գր. Լուսավորչի նշխարները դեռ չէին հայտնաբերվել և նրա գերեզմանի գտնված վայրը հայտնի չէր. «...զսորբն Վրթանէս... մինչև ի գեղն Թորդան ի Դարանաղեաց գաւառն յուղարկէին: Եւ անդ առ մեծի հայրապետին Գրիգորի զսորա սուրբ զոսկերսն հանգուցանէին»⁴¹. «Քահանայապետն աստուծոյ սուրբ, երանելի մանուկն Յուսիկ... եղաւ մօտ առ Գրիգորի և ընդ հարս իւր»⁴²: Քանի որ Մովսես խորենացին տեղյակ է

³⁶ ԽՈՐ., Բ, ՂԱ, էջ 243:

³⁷ ԽՈՐ. (Մալխ.), Բ, ՂԱ, էջ 231:

³⁸ ԽՈՐ., Բ, ՂԱ, էջ 245:

³⁹ ԽՈՐ. (Մալխ.), Բ, ՂԱ, էջ 231:

⁴⁰ ԽՈՐ., Բ, ՂԱ, էջ 244:

⁴¹ Փաւստոսի Բիւզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, Գ, ԺԱ, էջ 48:

⁴² Նույն տեղում, ԺԲ, էջ 52:

Գր. Լուսավորչի նշխարների գյուտին Ձենոն կայսեր օրոք, այս պատճառով էլ Վրթանեսի հուղարկավորության մասին գրում է հակառակ Փավստոսի. «Իսկ յետ լնլոյ հնգետասան ամաց եպիսկոպոսութեան մեծին Վրթանայ՝ փոխի յաշխարհէս յերրորդ ամի Տիրանայ: Եւ ի հրամանէ նորին տարեալ հանգուցանեն ի գեօղն Քորդան, իբրու մարգարէական ակամբ հայեցեալ՝ որ զկնի բազում ժամանակաց և հօրն ի նոյն տեղուջ հանգուցան նշխարք»⁴³: Նույն պատճառով էլ Խորենացին Հուսիկ քահանայապետի հուղարկավորության առթիվ հիշատակում է միմիայն նրա հոր՝ Վրթանեսի գերեզմանը. «Իսկ զմարմին սրբոյ Յուսկանն բարձեալ տարան առ հայր իւր (Վրթանէս) ի գիւղն Քորդան. որ եկաց յեպիսկոպոսութեանն ամս վեց»⁴⁴:

Մովսես Խորենացու սույն վկայությունը գտնում եմ նաև Մ. Վան էսբրոկի հրատարակած «Պատմություն Հայոց կաթողիկոս Սուրբ Գրիգորի» ասորերեն Վարքում⁴⁵ (հայերեն թարգմանությունը՝ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի), որը հաղորդում է. «[Հայերին հավատի բերելուց] հետո Գրիգորին երազում հայտնվեց, որ նա գնա Դարանաղյաց երկիրը, բարձրանա մի լեռ և թաղի Մանի կրոնավորուհուն, որը բաժանվել էր իր ընկերուհիներից... Այնտեղ (քարայրում) նա ապրեց երեսուն տարի (ըստ Խորենացու՝ «ամս բազումս» – Ա. Մ.): Արքան ու նրա նախարարները նրան փնտրում էին ողջ երկրում, բայց չէին գտնում, և ոչ իսկ լուր ստանում նրա մասին: Եվ նա հանգավ այդ քարայրում. հրեշտակները նրա հոգին շուքով փոխադրեցին վայելքների գրախտը: Այդտեղից հեռու գտնվող հովիվները լույսի ճառագայթներ տեսան, որ փայլում ու լուսարձակում էին, այդ վայրից, և օդում հաճելի հոտ էր բուրում այդ կողմից: Հովիվներն ուղղվեցին այնտեղ, գտան Քրիստոսի նահատակ ու վկա տեր Գրիգորի մարմինը և թաղեցին նրան. նրանից անուշահոտության պես հաճելի բուրմունք էր տարածվում: Նրանք սաստիկ վախեցան և գնացին-պատմեցին այդ բաները Դարանաղյաց քաղաքում: Բոլոր քաղաքացիները այդ հովիվների ուղեկցությամբ ելան-գնացին այնտեղ, փնտրեցին Գրիգորի մարմինը, բայց չգտան: Աստված դա արեց նրա նկատմամբ հայերի տաժաժ հավատի պատճառով, որ պեսզի դեռևս [Սուրբ] Գիրքը շներտած, չպաշտեն նրա մարմինը Աստծու փոխարեն: Այդպես նա արել էր մարգարեների պես Մովսեսի ժամանակ, նրան թաղելով Նաբավ լեռան վրա և թաքցնելով նրա գերեզմանը, որպեսզի իսրայելացիք Աստծու փոխարեն այն չպաշտեն: Իսկ Ձենոն կայսեր ժամանակ ապրում

⁴³ Խոր., Գ, ԺԱ, էջ 269:

⁴⁴ Խոր., Գ, ԺԳ, էջ 272:

⁴⁵ M. van Esbroeck, Le résumé syriaque de l'Agathange, "Analecta Bollandiana", t.95, Bruxelles, 1977, p. 291-358. Լ. Տեր-Պետրոսյան՝ «Ագաթանգեղոսի ասորական խմբագրությունը». - «Էջմիածին» ամսագիր, 1987, ԺԱ-ԺԲ, էջ 83-89, 1988, Ե-Զ, էջ 44-54, 1989, Դ-Ե-Զ, էջ 90-99:

էր մի արեղա վանական, որ կոչվում էր Էմրա⁴⁶: Նրան երազում հայտնվեց, որ գնա Դարանադյաց քաղաք, այնտեղ գտնվող լեռը, «որտեղ կգտնես մի քարայր, որի մեջ լույսի ճառագայթ կա: Հանիր այնտեղից Գրիգոր հայի մարմինը, վերցրու-տար Եկեղիք, և թաղիր այնտեղ և վրան տաճար կառուցիր»:

Եվ այն բանից հետո, երբ գնաց-գտավ նրան, մեծ հանդիսությամբ բերեց Թորդան⁴⁷: Ողջ Հայաստանը ցնծաց այդ առթիվ: Նրան թաղեցին իր որդիների կողքին, որոնք թաղված էին այնտեղ, և նրա վրա մի հոյակապ տաճար կառուցեցին: Իսկ Հերակլիոսի օրոք⁴⁸ կայսրը [զորք] ուղարկեց, գրավեց քաղաքը և վերակառուցեց այդ շքեղ տաճարը: Եվ արդ, սուրբ Գրիգորի և նրա բոլոր սուրբ ընկերակիցների, ևս առավել սուրբ կույս Մարիամ Աստվածածնի աղոթքներով թող Տերը ների ու թողություն տա Սուրբ Եկեղեցու մանուկներին, ամեն: Ավարտվեց սուրբ Գրիգորի՝ Հայաստանը լուսավորողի պատմությունը, որի աղոթքը թող մեզ հետ լինի, ամեն»⁴⁹:

Մովսես Խորենացու և ասորերեն Վարքի հարևանման վկայությունները Գրիգոր Լուսավորչի նշխարների գյուտի և դրանց հայտնվելու ժամանակի մասին մինչ այժմ ուշադրության չեն արժանացել թե՛ Հայ Եկեղեցու հայրաբանության մեջ, զբաղվող հեղինակների և թե՛ Վ դարի մատենագրության դասակարգմամբ հետաքրքրված բանասերների կողմից: Մինչդեռ, այդ համանման վկայությունները ոչ միայն փոխադարձաբար հաստատում են միմյանց, այլև թույլ են տալիս հանգելու հետևյալ կարևոր եզրակացության՝ 430-ական թվերին Գր. Լուսավորչի անձը և անունը նսեմացնելու անհաջող փորձերից հետո, Հայ Եկեղեցու ասորի կաթողիկոսները մեջտեղ բերեցին Հին Կտակարանի մի մոռացված ավանդություն, ըստ որի Մովսես մարգարեի գերեզմանը նաբավ լեռան վրա ծածկվել էր մարդկանց աչքից, որպեսզի անարժան կռապաշտ ժողովրդից չպաշտվի: Այդ հին ավանդությանը ծանոթ է նաև ս. Գրիգորի Վարդապետության հեղինակ Մեսրոպ Մաշտոցը՝ գրելով. «Եւ մեծ մարգարէն Մովսէս հրամանաւ Աստուծոյ ելեալ ի լեառն՝ և անդ մեռանէր. որ մինչև ցայսօր զգերեզման նորա ոչ ոք գիտել կարաց» (Ագաթ., §315): Ագաթանգեղոսի Պատմության այս վկայությունը քաղված է Հին Կտակարանից՝ «Եւ ել Մովսէս յԱրաբովթ Մովաբայ, ՚ի լեառն Նաբաւ, ՚ի կատարն Փոգովրայ, որ է յանդիման Երեքոյի... Եւ վախճանեցաւ Մովսէս ծառայ Տեառն յերկրին Մովաբաւ ըստ բանի Տեառն. Եւ թաղեցին զնա ՚ի Գայի մերձ ՚ի տունն Փոգովրայ. Եւ ոչ ոք գիտաց զգերեզման նորա մինչև ցայսօր»⁵⁰: Եվ քանի որ, ըստ ավանդության, Գրիգոր Լուսավորչի գերեզ-

⁴⁶ Բնագրում՝ «ՄՐ». Հայերեն Գառնիկ անվան ասորերեն քարգմանությունն է (ծան. Լ. Տեր-Պետրոսյանի):

⁴⁷ Բնագրում՝ «twrtn» :

⁴⁸ Բյուզանդական կայսր (610-641):

⁴⁹ «Էջմիածին», 1989, Գ-Ե-Ձ, էջ 98-99:

⁵⁰ Երկրորդ Օրէնք, ԼԳ. 1, 5-6:

մանը Դարանաղիում նույնպես աներևութացել էր նրա մարմինը հուղարկավորող հովիվների աչքից և նշխարները դեռ չէին հայտնվել, նշանակում է նրա պաշտամունքն արգելված է աստվածային տեսչությանմբ, ինչպես հնում Մովսես մարգարեինը: Հետևաբար, քանի դեռ աստվածային տեսիլքով չեն հայտնվել Գրիգոր Լուսավորչի նշխարները, պետք է դադարեցնել նրա պաշտամունքը և արգելել նրան փառաբանող Ագաթանգեղոսի Պատմությունը: Սրանով պետք է բացատրել, որ սկսած պատանի Մովսես Խորենացու «Ի յիշատակի սրբոյն Հովիվսիմեայ և նորուն վկայակցացն»⁵¹ ներբողյանից (գրված 436-438 թ.թ.), 440-ից մինչև 475 թվականը հանդես եկած հայ մատենագիրների և պատմիչների (Եզնիկ Կողբացի, Կորյուն, Եղիշե և այլք) երկերում չի հիշատակվում Գրիգոր Լուսավորչի անունը, չնայած որ նրանք բոլորն էլ իրենց երկերում առատորեն օգտվել են Ագաթանգեղոսի Պատմության շարադրանքից և ոճերից:

Ինչպես Գլախավանքի ասորի վերակացուները 320-ական թվերին «հույժ մեծարման» պատրվակով սուրբ Գրիգորին վտարեցին Ավետյաց բլրից, այնպես էլ 430-ական թվերի վերջին Հայաստանում իշխող ասորի կղերը՝ Գրիգորին համապատիվ դասելով Մովսես մարգարեին, հասավ նրա անունը և պաշտամունքը «պատվավոր» ձևով արգելելուն՝ դրա հետ միասին նաև նրան փառաբանող Ագաթանգեղոսի Պատմությունը: Հետաքրքիր է նշել, որ Գրիգորի անունը չի հիշատակվում նույնիսկ ներկա Ագաթանգեղոսի Պատմության Առաջաբանում, որի հետևանքով նրան վերաբերող որոշ տեղեկություններ անուշադիր ընթերցողը կարող է վերագրել Տրդատ թագավորին: Օրինակ §14-ում հայտնի չէ, թե ում մասին է ասված «կամ որպէս գնոյն ինքն աշխարհի հովիւ կացուցեալ՝ վայելէին ի նորուն վարդապետութեանն», երբ դրանից առաջ միայն Տրդատ թագավորն է հիշված, և անմիջապես հետո՝ դարձյալ Տրդատը «Ջոր առեալ թագաւորին՝ զամենեսեան աստուածակարգ լծոյն հնազանդեցուցանէր... և կամ որպէս դարձաւ Տրդատ անդրէն յաշխարհն Յունաց»: Գրիգորի անունը տվյալ շրջանում եղել է խորհրդապաշտական արգելքի տակ՝ մինչև նրա նշխարների հայտնվելը:

ՍՈՒՐԲ ՍԱՀԱԿԻ ՏԵՍԻԼՔԸ ԵՎ ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐՁԻ ՆՇԵԱՐԱՅ ԳՅՈՒՏԸ

Մովսես Խորենացին պատմում է, թե ասորի Շամուելը, Բրքիշոյից հետո հինգ տարի Հայոց եկեղեցու կաթողիկոսական աթոռին տիրելով, մեռավ մեր աշխարհում: Այն ժամանակ, բոլոր նախարարները գնացին Մեծ Սահակի մոտ, խոստովանեցին իրենց մեղքը և աղաչեցին, որ վերադառնա իր աթոռը, բայց նա հանձն չէր առնում: Բազում թախանձանքներից հարկադրված՝ նա պատմեց այն տեսիլքը, որ տեսել էր քնի մեջ շատ ժամանակ առաջ ապագայում լինելիքի մասին: Այդ լսելով, նախարարներն հասկացան, որ աստվածային հրամանով դադարել է նրա տոհմի քահանայապետությունը և արտասվելով վայ տվեցին

⁵¹ Խորենացույ Մատենագրութիւնմ, էջ 304-325:

իրենց⁵²: Սահակ Պարթևի տեսիլքի մանրամասն նկարագրությունը և մեկնությունը պահպանվել է Մովսես Խորենացու մի ձեռագրում⁵³ և Ղազար Փարպեցու Պատմության մեջ⁵⁴: Ըստ Փարպեցու, Սահակ Պարթևը հիշյալ տեսիլքը տեսել է երիտասարդ հասակում (նախքան 390 թ.) Վաղարշապատի եկեղեցում գիշերային պաշտամունքի ժամին և պատմել է հայ ավագներին, տանուտերերին ու սեպուհներին մահից քիչ առաջ (մոտ 438 կամ 439 թվին):

Գրիգոր Լուսավորչի անվան և պաշտամունքի արգելքը, ըստ Սահակ Պարթևի տեսիլքի, տեսել է երեքուկես տասնամյակ՝ «երեք տասներեակք ամաց և կէս տասներեակի»⁵⁵, այսինքն երեսունհինգ տարի: Հարկ է նշել, որ այստեղից Սահակ Պարթևի տեսիլքում հետագայում ավելացվել են կանխասացություն և ապագայում լինելիքի նոր նշմարներ՝ տեսիլքի կատարումը կամ աշխարհի «վախճանը» հետաձգելու համար: Այս նպատակով էլ տեսիլքի մեջ մուծվել է «ամք երեք հարիւր յիսուն», որից իբրև համառոտված է «երեք տասներեակք և կէս տասներեակի» (35 տարի) ժամկետը. «... արդ ամփոփեա՛ զունկնդրութիւն մտաց քոց, լուր և ասացից քեզ՝ զոր ինչ սահմանեացն Բարձրեալն. յայսմ հետէ մինչև ի վախճան աշխարհիս՝ երեք տասներեակք ամաց և կէս տասներեակի համառօտեսցի ի վերայ ամենայն աշխարհի, մինչև յերևումն պղծոյն անապատի, զոր Դանիէլ մարգարէի ասացեալ է սուրբ Հոգւոյն. և լինին սոքա յայտնապէս թուով ամք երեք հարիւր յիսուն, ըստ միազոյգ պտղոց երից ոստոցն և կիսոյն»⁵⁶: Խմբագրողի կարծիքով «տասներեակ» այստեղ նշանակել է «մեկ տասներորդ մասը», ինչպես 35-ը՝ 350-ի: Ըստ իս, սակայն, «տասներեակ» նույն «տասներեակ» իմաստն ունի, ինչպես «չիսներեակ» – «չիսեակ» (Պենտեկոստէ):

Սուրբ Սահակի տեսիլքում երկիցս հանդիպող «յերևումն պղծոյն անապատի» բառերը, որ թվում է, ակնարկում են Արաբական անապատը և վերագրվում են հրեա Դանիել մարգարեի տեսիլքին՝ «զոր Դանիէլ մարգարէի ասացեալ է սուրբ Հոգւոյն», իրականում Դանիելի տեսիլքներում չկան: Առաջին պատմիչը Սեբեոսն է, որ VII դարի կեսերին, իբրև ժամանակակից, նկարագրել է Իսմայելի Ամռ արքայի առաջին տարում Սինա անապատից ելած իսմայելացիների (արաբների) ամայացնող հենը. «ելին արտաքս ի Սինէ անապատէ հրամանաւ Աստուծոյ՝ առնել անապատ միանգամայն զամենայն երկիր»⁵⁷: Նրանք մի քանի տարում տիրեցին և անապատ դարձրին եգիպտոսից մինչև ի

⁵² Խոր., Գ, ԿԳ, էջ 354:

⁵³ Նույն տեղում:

⁵⁴ Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց եւ թուրք առ Վահան Մամիկոնեան, աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Ստ. Մալխասեան, Տփղիս, 1904, (այսուհետ՝ Փարպ.) Տեալի սրբոյն Սահակայ եւ Մեկնութիւն տեալեանն - դրուագ Ա, գլ. ԺԷ, էջ 28-37:

⁵⁵ Փարպ., Ա դր., ԺԷ, էջ 33: Նոր հայկագեան բաղգիրն ունի՝ «երեքտասան երեք ամաց, և կէս տասներեակի» (հ. Բ, էջ 849):

⁵⁶ Փարպ., ԺԷ, էջ 33:

⁵⁷ Պատմութիւն Սեբեոսի, աշխատասիրոյսամբ Գ. Աբգարյանի, Եր., 1979, գլ. Զ, էջ 64:

սահմանս Հնդկաց⁵⁸: Բացի այդ, Սեբեոսն առաջին պատմիչն է, որ իր պատմությունն մեջ արաբների աշխարհավեր աղետը կապում է մ.թ.ա. VIII դարի առաջին կեսին ապրած Դանիել մարգարեի շարագույժ կանխասացությունն հետ՝ յուրովի մեկնելով Դանիելի տեսիլքի ամբողջ հատվածը չորս խորհրդավոր գազանների մասին և դրանց նույնացնելով իր ժամանակի թագավորությունների հետ, որոնցից առավել զարհուրելին էին իսմայելացիք⁵⁹: «Բայց զահագին աղէտս հէնին Իսմայելի, որ բորբոքեաց հրդեհեալ զծով և զցամաք, ո՛վ կարիցէ պատմել: Բայց երանելին Դանիէլ կանխաւ գուշակէ մարգարէութիւնն զայսպիսի նեղութիւնս որ եկն եհաս ի վերայ երկրի. որ չորս գազանաւ նշանակէ զչորս թագաւորութիւնսն⁶⁰, որ յառնելոցն էին ի վերայ երկրի... «Եւ նախ առաջին զԱրևմտից թագաւորութիւն, զմարդացեալ գազանն, որ է Յունաց...»: «Եւ ահա գազանն երկրորդ նման արջոյ... յարևելից կողմանէ. զՍասանականին ասէ զթագաւորութիւն...»: «Իսկ գազանն երրորդ իբրև զինձ... զՀիւսիսային ասէ զթագաւորութիւն, Գոգ և Մագոգ, և երկու ընկերք նոցին...»: Այս չորրորդ⁶¹, յարուցեալ ի Հարաւոյ կողմանէ Իսմայելեան թագաւորութիւնն. որպէս հրեշտակապետն մեկնեաց, եթէ «Գազանն չորրորդ թագաւորութիւն չորրորդ կացցէ, որ առաւել իցէ քան զամենայն թագաւորութիւնս, և կերիցէ զամենայն երկիր»⁶²:

Այնուհետև եւ գլխում պատմիչը նույն ոգով շարունակում է. «զոր ասաց մարգարէն, եթէ «Որպէս մրրիկ ի հարաւոյ ընթացի, յանապատէ գնացեալ յահեղ տեղուջէ», այն է անապատն մեծ և ահագին, ուստի մրրիկ ազգացս այսոցիկ փոթորկեալ ել և կալաւ զամենայն երկիր, կոխեաց և եհար զնա: Եւ կատարեցաւ ասացեալն, թէ «Գազանն չորրորդ՝ չորրորդ թագաւորութիւն կացցէ ի վերայ երկրի, որ առաւել է շարեաւք քան զամենայն թագաւորութիւնս, որ արար անապատ զամենայն երկիր»⁶³: Դանիել մարգարեի այս չորրորդ գազանը և Սինա անապատը հիշատակվում են նաև Պատմության վերջում արաբների Մավրաս թագավորի արշավանքի կապակցությամբ⁶⁴:

Սեբեոսը չորրորդ «ահեղ» գազանին նույնացնում է Իսմայելի թագավորության հետ, իսկ Դանիել մարգարեն, իհարկե՝ Ասորեստանի: Այս է ահա, որ

⁵⁸ Նույն տեղում, գլ. ԽԲ, էջ 139:

⁵⁹ Սեբեոսի այս հատվածը՝ Դանիելի հիշատակած չորս գազանների և դրանց հետ նույնացվող չորս թագավորությունների մասին կրկնվում է և Պատմության ԽԳ գլխում, էջ 141-142:

⁶⁰ Դանիելի Մարգարեության մեջ (է, 4-7) չորս գազաններն են՝ «Առաջինն՝ իբրև զմատակ առեւ թեատր, և թեմ նորա իբրև արծուոյ», «... երկրորդ գազանն նման արջոյ», «... և ահա այլ գազան իբրև զինձ. և չորս թեմ թոչնոյ ի վերայ նորա», «... և ահա գազանն չորրորդ՝ ահեղ և զարմանալի և հզոր առաւել, և ժանիք նորա երկաթիք. ուստի և մանրէր, և զմնացորդսն առ ոսն կտորէր»:

⁶¹ Սեբեոսի բնագրում «Այս չորս» ուղղում եմ «Այս չորրորդ», որովհետև խոսքը վերաբերում է չորրորդ գազանին, որին Սեբեոսը նույնացնում է հարավում հայտնված Իսմայելյան (Արաբական) թագավորության հետ:

⁶² Դան., է, 19 և 23:

⁶³ Սեբեոս, գլ. ԽԵ, էջ 162:

⁶⁴ Նույն տեղում, գլ. ԾԲ, էջ 177:

սուրբ Սահակի տեսիլքում հետագա խմբագրողն անվանում է. «Երևումն պղծոյն անապատի», որ ըստ Սեբեոսի տեղի ունեցավ Բյուզանդական կայսր Երակլոսի (իմա՝ Հերակլի (610-641 թթ.)) 24-րդ տարում, բայց ըստ հետագոտողների (Հ. Օրբելի և այլք)՝ 641 թվին⁶⁵: Սահակ Պարթևն իր տեսիլքը պատմել է մահից (439 թ.) քիչ առաջ, բայց տեսիլքը նրան երևաց՝ նախքան եպիսկոպոս ձեռնադրվելը՝ երբ հոգեկան խռովքի մեջ էր՝ արու զավակ շունենալու պատճառով, այսինքն՝ ոչ պակաս քան 50 տարի առաջ, մոտ 390 թվին: Ըստ այսմ, սուրբ Սահակի մահից մինչև արաբների 641 թվի արշավանքը կազմում է 202 տարի, իսկ նրա եպիսկոպոսությունից հաշված՝ 251 տարի, երկու դեպքում էլ «ամբ երեք հարիւր յիսուն» արտահայտությունը՝ որպես 35 տարվա տասնապատկում, չի արդարանում: Թերևս VIII դարի երկրորդ կեսին ինչ-որ մատենագիրը՝ նկատի առնելով 772-775 թվերի Հայոց ապստամբությունը Աբբասյան իսլամի դեմ և Մամիկոնյան ու Բագրատունի նախարարների միացյալ զորքի պարտությունը Բագրևանդի ճակատամարտում, 350 տարվա համառոտումն է համարել Սահակի տեսիլքում նշված 35 տարին (մեկ տասներորդ մասը): Հետևաբար, ինչպես 350 թվականը, այնպես էլ «Երևումն պղծոյն անապատի» խոսքը, որ խորհրդանշում է Սինա անապատը և այնտեղից ելած ամայացնող հենը, ս. Սահակի տեսիլքում պետք է հետագա ընդմիջարկություն համարել, որով աղճատվել է կանխասացության իմաստը: Ուստի, Սահակ Պարթևի տեսիլքից հեռացնելով, ըստ հնարավորին, հետսամուտ շերտերը⁶⁶, կունենանք հետևյալ սկզբնական անաղարտ հատվածը. «Կայսմ հետէ մինչև ի վախճան [ժամանակի, ոչ թե աշխարհիս – Ա. Մ.]⁶⁷ երեք տասներեակք ամաց և կէս տասներեկի ... ըստ միագոյգ պտղոց երից ոստոցն և կիսոյն»⁶⁸:

⁶⁵ Էդ. Դանիելյան, Քաղաքական պատմությունը և հայ առաքելական եկեղեցին (VI-VII դդ.), Եր., 2000, էջ 153-160:

⁶⁶ «... ամբ երեք հարիւր յիսուն» հավելումը չի արդարանում մաս նրանով, որ Սահակ Պարթևի մահից մինչև «յերևումն պղծոյն անապատի», այն է՝ մինչև 641 թ. կազմում է շուրջ 200 տարի: Կնչանակի, այդ հավելումը կատարված է VII դ. վերջին, որը չի համապատասխանում արաբների առաջին արշավանքին: Տեսիլքի մեկնությամբ զբաղվել են նաև այլ հեղինակներ, հատկապես Ն. Ակիմյանը (Քննություն տեսական և Սահակյա. - «Հանդէս ամսօրեայ», 1936, № 10-12, էջ 466-479. 1936 և 1937, № 1-5, էջ 48- 87): Իմ դիտարկումները, սակայն, կապ չունեն եղած ֆննությունների, մանավանդ, Ն.Ակիմյանի հաճախ իրացրած պատողությունների հետ և զուտ բանասիրական նպատակ ունեն՝ վերականգնելու ս. Սահակի տեսիլքի սկզբնական բնագիրը:

⁶⁷ Դանիել մարգարեի տեսիլում Աստծո հրեշտակը հայտնում է ոչ թե աշխարհի, այլ՝ ժամանակի վախճանի մասին, որին և պետք է հետևած լինե՞ր Սահակ Պարթևը. «ահաւասիկ ես ցուցից քեզ որ ինչ լինելոց է ի վախճանի՝ ի վերայ երկրի. քանզի տակալին ի ժամանակս է վախճանն» (Դան., Լ, 19), և ապա՝ «ե ի վախճանի ժամանակաց եկեսցէ (արքայն հիւսիսոյ) մտանել զօրա մեծաւ եւ բազում ստացուածովք» (ԺԱ., 13): Դանիել մարգարեի և ս. Սահակի տեսիլներում կան ոչ միայն խորհրդապաշտական, այլև ռեալական նույնություններ՝ տեսիլը մեկնող Գաբրիել հրեշտակը վերջում ասում է Դանիելին. «եւ դու կնքես զտեսիլդ՝ զի յատարս բազումս է» (Դան., Լ, 26). տեսիլը մեկնող հրեշտակը վերջում ասում է ս. Սահակին. «եւ դու կնքես զտեսիլդ, որ ցուցաւ քեզ յայտնութիւն ի բարձանց» (Փարսպ., Ա, ԺԷ, էջ 36):

⁶⁸ Փարսպ., ԺԷ, էջ 33, 34:

Այն, որ վերականգնված հատվածը տեսիլքի սկզբնական պատկերն է ներկայացնում, հաստատվում է նրանով, որ անհարազատ հետսամուտ շերտը հեռացնելուց հետո անսպասելի իրար են հանդիպում երկու նույնանման դարձվածներ՝ «երեք տասներեակք ամաց և կէս տասներեակի» և «ըստ միազոյգ պտղոց երից ոստոցն և կիսոյն», որոնք իսկապես էլ սկզբում իրար կից են եղել, քանի որ պարզաբանում են թե՛ միմյանց և թե՛ տեսիլքի հիմնական խորհուրդը՝ մոտարուտ ապագայի կանխասացությունը: Տեսիլքում, բեմի վրա, հայտնվում է վարսավոր և պտղալից ձիթենին՝ փարթամ ու դեպի վեր ձգտող ոստերով, որոնցից առանձնացած երեքուկես խոնարհված ոստերը՝ իրենց թառամած ու սմբած պտուղներով խորհրդանշում են Հայոց աշխարհի առաջիկա տխուր ու ծանր երեքուկես տասնամյակները, երբ արգելված է Հայոց թագավորությունն ու Գրիգոր Լուսավորչի պաշտամունքը՝ «լուր ստուգապէս, զի լուեսցէ մերձ ընդ մերձ թագաւորութիւն յազգէդ Արշակունեաց, և քահանայութիւն ի ցեղէ արժանաւոր քահանայապետին Գրիգորի»⁶⁹:

Սահակ Պարթևի դուստրն ամուսնացած էր սպարապետ Համազասպ Մամիկոնյանի հետ, որոնցից ծնվեցին քաջարի սպարապետ-զորավար Վարդան Մամիկոնյանը և նրա հարազատ եղբայրներ Հմայեակն ու Համազասպյանը: Եվ այս ակնարկելով Աստծո հրեշտակը հայտնում է ս. Սահակին. «... զուարթացի ՚ր ցնծալից ուրախութեամբ. զի ահա յարգանդէ գաւակիդ, որ տուաւ քեզ յԱրարչէն, էլցեն բազում շառաւեղք, արք ընտիրք զօրութեամբ. ընդ որս միաբանեալ և այլ բազմութիւնք լաւ արանց, յազգէ նախարարացդ Հայոց, որք զօրացեալք սուրբ բանին Աստուծոյ և զյարուցմունս թագաւորաց և զսպառնալիս իշխանաց առ ոչինչ համարեալ՝ միացուցանեն զանձինս ընդ յոյսն բազմալի երկնաւոր կոչմանն, չնայելով ի մեծութիւնս սնտոխս և ոչ ի փառս առժամայնս. ընդ որոյ վաճառեալ ոմանց զփառս անեղծին Աստուծոյ, ընդ սնտոխի և ապականացու կենաց աշխարհիս՝ ուրացողք լինին»⁷⁰: Այստեղ ներկայացված է Վարդանանց և Վասակյանց ռեսերիմ հակամարտությունը՝ Սահակ Պարթևի թոռ, հայրենասեր զորավար Վարդան Մամիկոնյանը իր զինակիցներով և ուրացող մարզպան Վասակ Սյունին իր կուսակիցներով: Մեկնության այս հատվածը գրեթե բառացի հիշեցնում է այն պահը, երբ Տիգրանում Հագկերտ թագավորը մահվան սպառնալիքով պահանջում է ընդունել մագդեզական կրոնը, իսկ Վարդան Մամիկոնյանը առաջ գալով՝ ընդհանուր լուսնյան մեջ հանդգնաբար մերժում է Քրիստոսի հավատը սնտոխի փառքի դիմաց վաճառելու և ուրացող դառնալու հրամանը. «Եւ լուեալ զայս ամենայն բանս, պատուոյ և խոստմանց և մահու սպառնալեաց, ի թագաւորէն Պարսից Յագկերտէ երեցունց աշխարհաց ազատանուոյն՝ լուեցին առ վայր մի այլքն. բայց յառաջ կացեալ աներկիւղ և քաջասիրտ մտօք Վարդանայ Մամիկոնէից տեառն

⁶⁹ Փարպ., ԺԷ, էջ 34:

⁷⁰ Փարպ., ԺԷ, էջ 35:

և Հայոց սպարապետի՝ պատասխանի ետ թագաւորին Յազկերտի առաջի ամենայն բազմութեանն և ասէ, եթէ «... Բայց զօրէնս, զոր ուսայ յԱստուծոյ ի մանկութենէ իմմէ, թողուլ և ընդ երկիրդի մարդոյ փոխանակել՝ չէ հնար: Զի եթէ ի մարդոյ ընկալեալ էր զարդար վարդապետութիւնն, զոր հաստատեալ է ի միտս իմ, գիտէի թէ ճշմարիտ են, և ուրանայի՝ ողորմելի զանձն համարէի. թող թէ օրէնս, զոր ընկալայ և ուսայ ի բերանոյ Աստուծոյ՝ վաճառել ընդ երկիրդի մարդոյ և սնտի փառաց. քա՛ւ լիցի: Իմ պատասխանիք այդ են, յորում ցանկամ մեռանել, քան թէ կալ ուրացութեամբ առանց Աստուծոյ...»⁷¹:

Այսպես, իր մահից առաջ Սահակ Պարթևը տեսիլք է պատմում ոչ թե Հայոց աշխարհի վախճանի մասին, ինչպես նշվում է առկա բնագրում, այլ Հայոց աշխարհում չարի իշխանութեան վախճանի մասին, որը տեւելու է «Երեք տասներեակք ամաց և կէս տասներեկի» (35 տարի): Սահակի տեսիլքում չարի իշխանութեան այս ժամանակը հարկնման է Դանիել մարգարեի տեսիլքում չորրորդ գագանի երկրի վրա իշխելու ժամանակին՝ «Մինչև ի ժամանակ և երկու ժամանակ և կէս ժամանակի» (Դան., է, 25) – այն է՝ «Երեք ժամանակք և կէս ժամանակի»: Սահակ Պարթևի տեսիլքում մեկ «ժամանակ»-ը հավասարեցված է տասը տարվան: Դանիելի տեսիլքում ժամանակի այս բանաձևը, որ եղել է երբայերեն Հին Կտակարանում (պահպանվել է արամեերեն բնագիրը), ըստ իս, հայտնի էր Սահակ Պարթևին ասորերեն Հին Կտակարանից, որն ինքն էլ նախապես թարգմանել էր հայերեն⁷², և այս հանգամանքը վկայում է Սահակի տեսիլքի վաղեմության մասին: «Երկու ժամանակներ» խոսքը առկա է միայն 1896 թվի Լոնդոնյան աշխարհաբար հրատարակության մեջ (թարգմանված երբայական բնագրից՝ էջ 1009). «մինչև մի ժամանակ եւ (երկու) ժամանակներ եւ կէս ժամանակ» (Դան., է, 25): «Յոթնասանից» թարգմանության գրաբար բնագիրը չունի «երկու» թիվը. «Եւ բանս առ Բարձրեայն խօսիցի... եւ կարծեսցէ զժամանակս եւ զօրէնս փոփոխել. եւ տացի ի ձեռս նորա մինչև ի ժամանակ, եւ ի ժամանակս, եւ ի կէս ժամանակաց» (Դան., է, 25): Իսկ երեսունհինգ տարի անց՝ ժամկետի վերջում պիտի նորից հառնի թագավոր Արշակունյաց ցեղից և նորոգվի հայրապետության աթոռը՝ «ծանի ը հաւաստեալ, զի [մերձ յերևումն պղծոյն անապատի] դարձեալ յառնէ թագաւոր յազգէդ Արշակունեաց, և նորոգի աթոռ հայրապետութեան ի շառաւելէ սրբոյն Գրիգորի»⁷³:

Ինչպես տեսնում ենք, Սահակի տեսիլքի կանխասացությունը վերաբերում է ոչ թե հետագա արաբական արշավանքներին, այլ միայն առաջիկա երեքուկես տասնամյակին՝ սկսած 439 թվից և ավարտվում 474 թվին՝ Զենոն կայսեր

⁷¹ Փարպ., ԻԶ, էջ 49:

⁷² Խոր., Գ, ԾԻ, էջ 329. «Եւ (Մեսրոպայ) վերակացու թողեալ զաշակերտ իւր զՅովնաբան, միանգամայն և քահանայս կացուցեալ դրանն արժունի (Աղուանից)՝ ինքն դառնայ ի Հայս. և գտանէ զմեծն Սահակ թարգմանութեան պարապեալ յասորայն, յոչ լինելոյ յունի...»:

⁷³ Փարպ., ԺԷ, էջ 34:

գահակալության (474-491) առաջին տարում, երբ Գառնիկ ճգնավորին երևացած տեսիլքով հայտնվեցին սուրբ Գրիգորի նշխարները: Ըստ այդմ, հառնկելու է թագավոր Արշակունյաց ցեղից և նորոգվելու է Լուսավորչի հայրապետության արձույթը: Այդ աստվածատուր շնորհով էլ վերջ գտավ Գրիգոր Լուսավորչի պաշտամունքի և նրան փառաբանող Ազաթանգեղոսի Պատմության վրա դրված «խորհրդապաշտական» արգելքը: Գյուտ կաթողիկոսն ու Փավստոս Բուզանդն առաջինն էին, որ V դարի երկրորդ կեսին վերականգնեցին սուրբ Գրիգորի անունը հայ մատենագրության մեջ:

Սուրբ Գրիգորի նշխարաց գյուտի առաջ բերած հոգևոր զարթոնքը 470-ական թվականներին սնունդ տվեց ազգային ազատագրական շարժման հուժկու վերելքին – սպարապետ Վահան Մամիկոնյանի և մարզպան Սահակ Բագրատունու⁷⁴ գլխավորած զինված ապստամբությունն ընդդեմ Սասանյան բռնապետության պսակվեց հաղթանակով և 485 թվին Նվարսակի դաշնագրով Սասանյան արքայից արքան սպարապետ Վահան Մամիկոնյանին հռչակեց Հայաստանի մարզպան: Այսպես պետք է հասկանալ Սահակ Պարթևի տեսիլքում Աստծո հրեշտակի կանխասացությունը «յառնէ թագաւոր յազգէդ Արշակունեաց», – նշանակում է տեսիլքի մեկնիչը «յազգէդ» (քո ազգից) խոսքով նկատի ունի Սահակ Պարթևի Արշակունի ազգատոհմը: Ծիշտ այդպես էլ Մովսես Խորենացին է Գրիգոր Լուսավորչին անվանում «աշխարհաւ Պարթև, գաւառաւ Պահլաւ, յազգէ թագաւորեցելոյ զատուցեալ Արշակունի...»⁷⁵: Ուրեմն, ինչպես Գրիգոր Լուսավորչին ազգատոհմով Պարթև Արշակունի էր, այնպես էլ նրա շառավիղ Վահան Մամիկոնյանը՝ Պարթև Արշակունու ցեղից էր, ուստի և Վահան Մամիկոնյան մարզպանը, ըստ տեսիլքի, հռչակվում է «թագաւոր յազգէդ Արշակունեաց» և նրա՝ սուրբ Գրիգորի շառավիղի ձեռքով նորոգվում է հայրապետության արձույթը: Հենց այս մխիթարիչ ապագան է ակնարկում Աստծո հրեշտակը Սահակ Պարթևին նրա երիտասարդ հասակում. «Վասն զի անգիտական խորհրդովք յածեցուցեալ զմիտսդ՝ խռովէիր վասն շինելոյ քեզ արու որդի... եւ արդ՝ զթալով ի քեզ Բարձրեալն... մխիթարեաց զքեզ տեսլեամբդ այդուիկ»⁷⁶:

Վահան Մամիկոնյանի հաղթական ապստամբության արձագանքը պետք է համարել և այն, որ նույն 484 թվին Վաչագան Բարեպաշտը Արցախ-Ուտիք աշխարհում վերականգնեց Հայկական թագավորությունն ու նրա իշխանության տակ անցան նաև Կուրի ձախափնյա Կամբեջան և այլ գավառներ⁷⁷:

Մեսրոպ երեց Վայոցձորեցին (X դ.) ներսես Մեծ կաթողիկոսի Վարքում, որ քաղաքել է Փավստոսից և այլ աղբյուրներից, նույնպես հաստատում է սուրբ Գրիգորի նշխարների գյուտը բյուզանդական Զենոն կայսեր օրոք՝

⁷⁴ Սահակ Բագրատունին՝ Մովսես Խորենացու Հայոց պատմության երախտաշատ պատվիրատու իշխանը, հերոսաբար զոհվեց 482 թ.:

⁷⁵ Խոր., Բ, ՂԱ, էջ 244:

⁷⁶ Փարպ., Ա, ԺԷ, էջ 31:

⁷⁷ Էդ. Գանիեղյան, Գանձասար, Եր., 2009, էջ 16:

հայտնելով նաև այլ պատմական տվյալներ. «Յայնմ ժամանակի թագաւորն Յունաց առաքէ զօրավար 'ի Միջագետս զՊերինտիանոս: Եւ յաւուրսն յայնոսիկ յայտնեցան նշխարք սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչի. և ազդ եղեւ կայսերն Յունաց Ջենոնայ, և նա առաքէ բազում լեգէոն զօրս 'ի ձեռն զօրավարին Միջագետաց, որ եկեալ բռնութեամբ յափշտակեաց զնշխարս սրբոյն Գրիգորի. և ետ զաջ ձեռնն Հայոց վասն լուսաւորելոյն յառաջագոյն զնոսա, և այլ ինչ եւս մասն. և տարաւ զնա բովանդակ, և այլ մասն ինչ 'ի սրբոց Հռիփսիմեանց 'ի Կոստանդինուպօլիս, և 'ի մի տապանի եղին»⁷⁸ – «Երբ Հունաց թագավորը Միջագետք ուղարկեց Պերինտիանոս զորավարին, այն օրերին հայտնվեցին սուրբ Գրիգոր Հայոց Լուսավորչի նշխարները. և հայտնի դարձավ Հունաց Ջենոն կայսրին, և նա բազում լեգեոն զորք ուղարկեց Միջագետքի զորավարի ձեռքով, որ գալով բռնութեամբ հափշտակեց սուրբ Գրիգորի նշխարները. և աջ ձեռքը տվեց հայերին՝ նախկինում նրանց լուսավորելու համար, ինչպես և որոշ այլ մասունք, և տարավ նրան ամբողջովին՝ սուրբ Հռիփսիմյանց այլ մասունքի հետ Կոստանդինուպօլիս և մի տապանի մեջ դրին»:

Այստեղ հիշատակած Միջագետքը հայտնի Մեսոպոտամիա Միջագետքը չէ՝ Տիգրիսի և Եփրատի միջև: Վ դարի երկրորդ կեսին Մարկիանոս և Ջենոն կայսրերի օրոք (Հայոց) Միջագետք էր կոչվում նաև Աղձնիքից արևմուտք ընկած պրովինցիան՝ Քաղիթ (Նիմփիոս) և Եփրատ գետերի միջև, որտեղ գտնվում էին վեց հայկական սատրապուլթյունները: 450-451 թվերի դեպքերի կապակցությամբ եղիշեն այդ տարածքը անվանում է Ստորին Հայք⁷⁹, որի սպարապետն էր Վասակ Մամիկոնյանը: Այս Միջագետքը հիշատակվում է 451 թվին Քաղկեդոնի տիեզերական ժողովին մասնակցող պրովինցիաների շարքում իր վեց ներկայացուցիչներով Ամիդի, Սոփենեի (Մոփքի), Անզիտենեի, Մարտիրոսուպոլսի, Ինգելա-Անգելենեի և Սոփանենեի եպիսկոպոսներով⁸⁰: ժողովին մասնակցող ինքնավար սատրապուլթյունների եպիսկոպոսները կազմում էին Միջագետքի թեմը և ենթարկվում էին Ամիդ քաղաքի միտրոպոլիտին⁸¹: Վահանի հաղթական ապստամբության արձագանքը պետք է համարել նաև 484 թվին Իլլոսի և Լեոնտիոսի ապստամբությունը, որն ըստ էության տեղի է ունեցել Բյուզանդական գերիշխանություն տակ գտնվող վերոհիշյալ Հայոց Միջագետքում, և դրան անմիջապես մասնակից էին հայկական ինքնավար սատրապուլթյունները:

Այստեղից բացահայտվում է, որ Ջենոն կայսրը 485 թվին բազում լեգեոններ է ուղարկել հենց այս Միջագետք՝ ճնշելու Իլլոսի և Լեոնտիոսի ապստամ-

⁷⁸ **Մեսրոպ Երեց**, Պատմութիւն Սրբոյն Ներսիսի Պարթեպի հայոց հայրապետի, Սոփեբ հայկականի, հ. 2, Վենետիկ, 1853, էջ 10:

⁷⁹ **Ա. Մուշեղյան**, Մովսես Խորենացու դարը, Եր., 2007, էջ 118-128, 132, 133:

⁸⁰ **Н. Адонц**. Армения в эпоху Юстиниана, С-Петербург, 1908, с. 38-39.

⁸¹ **Н. Адонц**. с. 363.

բուժյունը, որի մասին հիշատակում է Պրոկոպիոս Կեսարացին⁸²: Այդ ապստամբութեան մեջ բացահայտ ներգրավված հալ սատրապների մեծ մասին Ջենոն կայսրը զրկեց ժառանգական իշխանութունից, բացի Բալահովտի սատրապից, որն ամենից աննշանն էր նրանց մեջ⁸³: Ակներև, սատրապներին ժառանգական իշխանութունից զրկելու հետ կայսրը վերացրել է նաև Ստորին Հայքի հայագգի սպարապետի պաշտոնը: Թերևս հենց այդ ժամանակ էլ Պերինտիանոս զորավարը, որի անունը Պրոկոպիոսը չի հիշատակում կամ չգիտե, Ջենոն կայսեր հրամանով որպես պատիժ հափշտակեց Գր. Լուսավորչի նշխարների մեծ մասը՝ Հռիփսիմյան կույսերի որոշ մասունքների հետ և փոխադրեց Կոստանդնուպոլիս: Հետագայում Լուսավորչի մասունքները ամփոփվեցին նեպոլում (Իտալիա) կառուցված հայկական եկեղեցում⁸⁴: S. Gregorio Armeno /Ս. Գրիգոր Հայոց/ անվամբ, իսկ 2000 թվին էջմիածնի Մայր Աթոռի և Վատիկանի միջև ձեռք բերված համաձայնությունը Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գարեգին Բ Վեհափառի ձեռամբ Հայաստան բերվեց մասունքների մի մասը և ամփոփվեց Երևանի նորակառույց Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցում մարմարե տապանակի մեջ:

⁸² Պրոկոպիոս Կեսարացի, Թարգմանությունը բնագրից, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Հ. Բարթիկյանի, Եր., 1967, էջ 195, ծանոթ. էջ 342:

⁸³ Н. Адонц. с. 108-109, 115.

⁸⁴ Ինչպես նշում է Մեսրոպ Արքեպիսկոպոս Աշնյանը «Լուսավորչի լույս նշխարները» գրքում («Մուղնի» հրատարակչություն, Ս. էջմիածին, 2000, էջ 53-54), Ս. Գենարիոս եպիսկոպոսի հետ, որ նեպոլյան առաջին պաշտպանն է, Հայոց Ս. Գրիգորը փաղափի երկրորդ երկնային պաշտպանն է նանաչված ու փառավոր տոն ունի սեպտեմբերի 30-ին՝ ըստ նոր տոմարի: